A 26156

RÁKOSI JENŐ DRÁMÁI

:: TANULMÁNY ::

IRTA SZERSŐ VILMOS

KIADJA A DUGONICS-
:: TÁRSASÁG ::

SZEGED, 1909.

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001322379

SzEK duplum

EGYETEMI KÖNYVTÁR
SZEGED

SzEK duplum

A
26156

1.

Vannak e hazában csodálatos, elragadó szépségű hegyvidékek, melyekben a természet minden báját fölhalmozni látszott, melyekben zordon és fenséges erő, szelíd, enyhe, méla báj és mélységes, sejtelmes titokzatosság meglepő módon váltogatják egymást. És mégis, e merész hegyoldalakon, e kedves hajlású völgyekben, e rejtelmes erdők szélén kacér és merész vonalú villák, pittoreszk rajzú nyári lakok, nagyszabású szállók nem tarkítják a lombok ezer árnyalatú zöldjét. Kirándulók, utasok, a természet csodás végtelenjét szomjazók nem járnak a keskeny ösvényeken. Nem igen jár erre senki idegen. Néhány szegényes falvacska húzódik meg furcsán és félszegen a gyönyörű völgyek ölén, s a magyar nem keresi föl e kincsét, hogy lelke megittasuljon és teste fölfrissüljön ennyi szépségben és ragyogásban. A földrajz lapjain meg van említve e vidék, megkapó szépsége le van írva híven, de az eleven élet nem tud róla, nem keresi föl...

... Vannak a magyar költészetnek is ilyen csodásan szép tájékai. Az irodalomtörténet lapjai híven beszámolnak e költői tájak bájos,

változatos, megkapó vonalairól, de az eleven magyar élet nem jár fölfrissülni ezekre a tájakra, szivét-lelkét fölüdíteni . . .

. . . Rákosi Jenő drámairói nagyságát az irodalom története már megállapította: irodalmunk egyik legjelesebb és legnemesebb szellemének minősítette őt és iskolai példatárában szemelvényeket tár műveiből a tanuló ifjúság elé.

Az irodalomtörténetbe, a romantikus drámai iskola fiókjába beraktározták a költőt és ennek ellenére, vagy tán éppen ezért — és jóllehet, szinműveit még mindig elég sűrűn adják mind az ország első szinházában, mind a vidéki szinpadokon, — Rákosi Jenő drámairásának jelentősége és értéke a kellő megvilágításban, az érdeme szerint való méltatásban még nem részesült, még nem vált köztudattá ezeknek a drámáknak nagy becse, elsőrendű gazdagsága az írói erényekben. A magyar lelkek nem járulnak tömegesen e forráshoz szomjukat enyhíteni.

És mikor néhány év előtt a *Budapesti Hirlap* könyvkiadóvállalata kiadta drámáinak sorozatos gyűjteményét, Alexander Bernátnak egy mélyen járó, tartalmas ismertetésén kivül sehol se olvashattuk ennek a drámai sorozatnak méltó birálatát . . .

A Budapesti Hirlap kiadásában megjelent drámák a következők:

V. László, tragédia,
Ezópus, vígjáték,
Krakói barátok, színmű,
Szinre szint, színmű,
Szent korona varázsa, színmű,
Szerelem iskolája, színmű,
Ida, vígjáték,
Magdolna, paraszttragédia,
Endre és Johanna, tragédia,
Szélháziak, bohóság,
István vezér, történet,
Tempefői, operett,
Világszép asszony Marcia, dalosjáték,
Budavár megvétele, népszínmű,
Négy király, dalosjáték,
Éjjel az erdőn, parasztvígjáték,
A báróné levelei, bohóság,
Az ezredév ünnepe, látomány,
A bolond, mese,
Tágma királyné, tragédia.

*

E művek jelentékenyebbjeivel a következő fejezetekben foglalkozunk.

2.

EZÓPUSZ.

A Frigiából származó rabszolgáról, a meseköltés atyjáról, Ezópuszról, hogy szindarabot irt Rákosi Jenő, nem csodáljuk. A legnagyobb meseíró, meg kellett, hogy ihlesse Rákosi fantáziáját, hiszen Rákosi Jenő maga is nagy mesemondó s a mese, az emberi léleknek ez az örök dajkája andalító és bűbájos tartományokba vezet minket minden drámájában. Fölmerül tehát az érdekes kérdés, milyen drámát irt Rákosi Jenő Ezópuszról, az elévülhetetlen antik mesemondóról?

Rákosit Ezópuszról írt vígjátéka tette híressé, ez nyitotta meg előtte a siker, a dicsőség, az érvényesülés útját. Ez a mű valóban tipikus Rákosi-dráma, a nagy szinműírónak jellegzetes alkotása, melyben győzelmesen ragyog éles jellemrajza, harmonikus világlátása, meseszövő talentuma, megérzékítő képessége s amelyet verőfénnyel áraszt el egy gyöngéd és mély szimbolizmus.

Ezópuszt, a hebegő beszédű, gyámoltalan rabszolgát Xantusz, a számoszi fejedelem tudósa

megvásárolja. Ezópusz meglátja Xantusz házában a tudós gyönyörű leányát, Erótát, megszereti azonnal és ez a hirtelen föltámadt szerelem megnyitja nyelvét, ékesszólóvá és költővé teszi. A rabszolga, kinek száján bukdácsolva, kínosan botlott ki eddig a szó, most fölszabadult és hajlékony nyelvvel a hasonlatoknak, ötleteknek, színes képeknek garmadáját ontja és a szerelem szárnyat adott fantáziájának, melyből, mint a hirtelen támadt forrásból, frissen, üdén és kiapadhatatlanul áradnak ki a szebbnél-szebb mesék. Ez az átalakulás előttünk történik a szinpadon és mutatja nekünk a szerelem misztikus csodáját, világot forgató hatalmát. Ez bájos, költői és mély gondolat és általa nemcsak költő lesz Ezópusz, hanem általa, ebből a szerelemből drámát kapunk — Ezópuszról. Mert a darab nem más, mint Ezópusz kedves, leleményes küzdelme szerelme tárgyáért, — Erótáért, aki, jóllehet büszke szívében édes-búsan hordozza Ezópuszhoz való vonzódásának titkát, — soha se lehetne a meseköltőé, ha ennek kedves, találékony furfangja nem bogozná úgy az események szálait és pajkos leleménnyel nem hárítana úgy félre minden fölmerülő akadályt és nehézséget, hogy a végén karjába zárhatja bájos Erótáját. Ezópuszról tehát úgy ir darabot Rákosi, hogy magával Ezópuszszal, a mesemondó találékony fantáziájával csináltatja meg a drámát. Ezópusz

[illegible] KÖNYVT[illegible] SZÉKES

maga a vígjáték mozgató lelke és ezzel az elmés drámaírói ötlettel legjobban jellemzi egyuttal Rákosi magát Ezópuszt, az antik meseköltőnek pajkos, játszi, leleményes fantáziáját. Mély és elmés művészet ez.

És habár meg kell állapítanunk ennek a darabnak azt a fogyatékosságát, hogy nem ad benne a szerző hátteret, hogy nem mutatja meg annak a korszaknak, melyben a darab játszik, színét, levegőjét, miliőjét, hogy nem ad semmit annak az időszaknak mozgató tényezőiből, eszméiből és törekvéseiből, — mégis ez a vígjáték sok fényes tulajdonságával mindenkor egyik legszebb produktuma lesz irodalmunknak.

A mély szimbólum s a kedves drámai leleméný mellett, — amelyet már említettünk, — van még egy sejtelmes és megragadó elem ebben a szinműben, mely minden figyelmünkre érdemes. Egy jóslat szerepel itt is, mint Rákosi Jenő több más drámájában (például az V. Lászlóban, Tágma királynéban, vagy a Krakói barátokban) és ez a jóslat a vígjáték mozgató elemévé válik. Érdekes maga a tény, hogy az antik görög tragédiák egyik jellegzetes tényezője, a végzetszerűség, mily gyakran szerepel Rákosi Jenő drámáiban. Ime az ókor drámairodalmának ez a motivuma mennyire helyet talál a legújabb kor művészetében, A materializmusnak, a metafizikának oly nagy harcai után

a művészet: a világ- és emberlátásnak ez az ihletett kifejezője mily ösztönszerű előszeretettel keresi föl még mindig a sejtelmest, a titokzatost. És mivel a tudomány soha teljesen föl nem fogja deríteni a létnek titkát, az emberi léleknek s a művészetnek, — mely az emberi lélek titkait rajzolja. — mindig egyik elemét fogja képezni a sejtelmesség, a misztikus titokzatosság. De még érdekesebb ennél, hogy a végzetszerűség, a sejtelmesség Rákosi drámáiban sohasem szerepel mint szervetlen alkatrész, mint mesterségesen a drámába vitt külsőség. Rákosi poéta, őnála szervessé, elevenné, drámájának pezsdülő életfolyamatába mozgató erőként beilleszkedővé válik ez a titokzatos tényező, miáltal még nagyobb mélységet, még izgatóbb titokzatosságot, még megdöbbentőbb rejtelmességet nyer. És igazabb, művészibb, elevenebb lesz tőle a mű, mert cselekményét, motivumait, indulatait át meg átlengi emberi létünknek örök titokzatossága.

Ezt a drámát az a jóslás mozgatja, hogy „Erótát, Nycia szülöttjét rabszolga szereti meg s Eróta egy király neje leend."

Ez a jóslat adja meg a darab előzményét. Ez a jóslat a vígjátéki félszegségig növeszti meg az Eróta anyjának, Nyciának nagyravágyását. „Eróta egy király neje lesz." És az anyai szeretetnek különben is tulzó volta, mely kedves

és megindító rendesen, — itt még tulnő arányain és mulattat bennünket a költő kedves humorában. Nycia és férje Xantusz, elzárják leányukat, a világnak azt hazudják, hogy meghalt, házukba csak szánalmas külsejű rabszolgát fogadnak, hogy a jóslat első felét megakadályozzák. És a szülők biztosak abban, hogy király fogja nőül venni Erótát.

Mikor aztán a fejedelem, a hosszú harcok után végre földerült béke örömében, a polgárerények megpecsételésére elrendeli, hogy három napon belül minden számoszi ifjúnak és leánynak házasságra kell lépnie, Nycia nagyravágyása mindjárt a fejedelem fiában, Diodorban látja Eróta jövendőbelijét. Sem Nycia, sem Xantusz, aki egy új, hebegő rabszolgát vásárol, nem gondolnak arra, hogy ez a rabszolga: Ezópusz, mint rabszolga szereti meg Erótát és *mint király*, mint a költészet királya fogja nőül venni. Ez is milyen kedves, költői ötlet.

A három nap alatt való házasodás törvényének vígjátéki helyzetéből azután Ezópusz leleménye kedves mulattató vígjátékot formál. A párokat össze-vissza cseréli, de úgy, hogy mégis összeillők legyenek, méltók egymáshoz, hogy a bonyodalom adja meg egyuttal a kibontakozást is abban, hogy a becsapott párok egymáshoz szokjanak s végül valóban egymáséi is legyenek. Minden kérőnek, aki Erótát keresi,

jut egy-egy Eróta, az igazi Erótát pedig senki se látja, azt megtartja Ezópusz — magának.

Ezen közben pedig sok pompásan rajzolt jellem vonul föl szemünk előtt, kápráztatva azt a költő éles emberrajzoló tehetségével.

A kapzsi Dorzusz, az élvvágyó Onozusz, aki roppant szereti „a bugyogó kancsót s a néma hajadont", — a hóbortos poéta: Alkiász, — a nagyszájú, falánk és gyáva Kasztusz, a kalandvágyó Diodor, a bölcs Xantusz. Hányféle alak! Azután a nők: a házsártos, nagyravágyó Nycia, a fantaszta Trunduzia, Szardanapala őshumorral megrajzolt alakja és maga a bűbájos, büszke, szemérmes Eróta!

És az egész darabnak lendületes, ragyogó, színes költői nyelvében megnyilatkozva: egy mélyrelátó, nyugodt, megértő és harmónikus költői elme.

Ezt írja *a véletlenről* (III. felvonás 1. jelenet):

„Ó véletlen, áldás reád!
Meződön tépi leghálásb virágát
A bölcs, a balga egyaránt! Csakhogy
Balgának mindig véletlen maradsz,
Az istenfélő végzetnek nevez,
Miglen a bölcs kezében te az ész
Szolgája lészsz!"

. . . Ilyen hasonlatai vannak:

„Ha arcodat beszéded hirnökéül tekinthetem, nem várok semmi jót! Mert a kérvényezőnek

arca rendszerint az, ami a könyvnél az előszó.“ (III. felvonás 1. jel.)

... És mily mély emberismeret van Ezópusznak ebben a gúnyos tanácsában (IV. felvonás 1. jelenet):

„Igéretek — a tisztesség terén, azért
Nem fognak ártani, ha rosszban jársz,
Tisztességről beszélj s a becsület
Mindig szádon penegjen, hogyha az
Ellenkezőt hajhászod; Éhezel?
Beszélj arról, hogy szenvedélyesen
Böjtölsz; — ha csókra vágysz, mond, hogy utálsz
Minden nyalánkságot s ha viszketeg
Kezed tán lefelé tart, ne feledd szemed
Az ég felé emelni sóhajokkal! ...“

... Az ellentétek, hasonlatok, elmésségek egész erdeje és a színeknek, a hévnek nyári pompában káprázó kertje; fiatal mű, tele bátorsággal, erővel és frappáns költői erényekkel.

3.

A SZERELEM ISKOLÁJA.

Ez a színmű a fővárosi és vidéki színpadokon egyaránt állandóan műsoron van. Nemrég a Nemzeti Színházban jubileumát ülték. Belátható időn belül nem is fog veszíteni hatásának közvetetlen voltából, laikus és hozzáértő egyaránt gyönyörködik benne. Már az irodalom története megállapította nagy értékét, szemelvényeket hoz belőle (Beöthy Zsolt) és ezeket a részleteket az iskolában szavalják és tiszta költészetüktől megittasulnak a serdülő lelkek. Az irodalmilag iskolázott szemlélő pedig meglepődik olvastán, elámul, elgondolkozik és csóválja fejét, mondván:

— Ime, a legtöbb irodalomtörténeti meghatározás, tudományoskodó elskatulyázás menynyire együgyű! Az ilyesmi semmire sem jó és legföljebb az irodalomtörténész könnyebbségére szolgál: Csak így sikerül neki valahogy eleven szellemeket az ő tudományos skatulyáiba beraktározni. Ez itt romantikus iskola, ez pedig naturalista . . . Ezek analitikusok, ezek meg szimbolisták. Becsapja a skatulyát és föllélekzik, *re bene gesta*. De néha a szellemek, mint a

gyermekjátékszer rugóra járó kis diaboluszai föllökik a skatulya tetejét, kiáltván: Ohó, én nem férek be ide!

Nem, az ilyen eljárás, az ilyen módszer nem tudomány. Iskolák lehetnek, de a lényeg maga örök. Aiszkylosz drámáiban ugyanazon elemekből áll az emberi lélek, mint a Rákosiéban és a Maeterlinckéiben. Az Aiszkylosz korában az ember lényege ugyanaz volt, mint a Rákosi vagy Maeterlinck korában. De maguk az iskolák sem determinálhatók oly mereven, a formák, az alkotás módszerei is föl-föltámadnak, mint a divat formái . . . A Hugó Victor bombasztikus romanticizmusa gyakorta él és dolgozik a naturalizmus eszközeivel és például a Zola naturalizmusa gyakran átcsap a romantikusba a maga általánosító, szimfónikus erejű tömegrajzával. A különböző iskolák tehát sok ponton átolvadnak egymásba és ez természetes is, mert semminek sincs, ami eleven, — rideg, éles, merev körvonala és minden eleven erőt a mozgás jellemez. Már volt alkalmunk rámutatni e tanulmányban arra, hogy Rákosi Jenő drámáiban a végzetszerűségnek ugyanoly nyomaira akadunk, mint a görög tragédiákban, — e helyütt arra figyelmeztetünk, hogy bár *A szerelem iskolája* megalkotásának idejében még szimbolista irányzatról nem beszéltek, ez a mű, ez a par excellence mesedráma, ez a szimbolikus

álomjáték ugyanoly motivumokból szövődött, mint akár Hauptmann Gerhard, akár Maeterlinck némely ultramodern drámai költeménye.

A divatok, a különböző irányzatok az irodalomban is el-elhalványodnak és ujból kiújulnak. Az emberi szellemek egymásra való hatása kiszámíthatatlan és ezeknek a hatásoknak útja sem követhető. Ezek a hatások nem is mindig közvetetlenek és a gondolatok, az irányzatok sokszor láthatatlanul ott lebegnek a történelem levegőjében, mint a vízpárák a fizikai levegőben, mig aztán alkalmas helyen felleggé összeverődve, vagy egy érzékeny lélekben összegyülve — termékenyítő alakban kerülnek a fölszínre . . .

Tehát ily motivumokat találunk Rákosi Jenő drámájában. Más műveiben is akadunk szimbolizáló hajlamokra, de tanulmányozván dolgait, látjuk azt is, hogy festésének módja sokszor nemcsak reális, hanem valósággal természettudományos. De az irodalomtörténet őt mégis a romantikus drámai iskolába raktározza el. Bizonyára azt vette alapul, hogy Rákosi drámáinak szinteréül sokszor a ködbe merült ó-kort, vagy a képzeletbeli világot választja és hogy nemes, lendületes és szárnyaló ideálizmus ragyog jeleneteiben. Azonban ez nem minden. De hát oly kényelmes volt őt több más kortársával egy skatulyába belegyömöszölni . . .

Mi a szerelem iskolája? A szerelem iskolája az eleven élet. A királykisasszony, amíg el volt zárva az eleven élettől, amíg hideg és fanyar udvarhölgyei vették körül, akik valami mesterséges, erőszakolt, hideg és prűd ellenérzést ébresztettek benne minden férfi iránt, — a királykisasszony, amíg a hideg és élettelen királyi termekben járt, nem ismerhette a szerelmet. Hiába jött száz, meg száz kérő, hogy a király egyetlen lányának kezét és szívét megnyerje. „Sötét spanyol szem, francia mosoly, olasz sóhajtás, szittya szenvedély és német ábránd szárnyaszegve fordult meg e kebel jeles lehellete előtt." A király kétségbe van esve, az udvarhölgyek, kik nőuralomról ábrándoznak, — triumfálnak. De még van három kérő, aki holnap kerül sorra. Ezek egyikét ismeri már a királykisasszony. Ott leskelődik ez mindig a királyi lány körül, minden lépését halványan követve, izzó szemével, melybe összegyűjtötte minden érzékét — rátapadva merően a nemes királyi alakra. Ez is föllép holnap kérőnek, mi látjuk, sejtelemnél finomabban a még halvány, öntudatlan érdeklődést a királylány szívében ez egy ember, Kordiál iránt. Sejtjük, hogy Stellát, a hideg, érzéketlen márványszobrot ez az ember fogja életre kelteni. A drámai előkészítés törvénye oly finom, sejtető művészetben nyer meg-

oldást. De ez még messze van, előbb végig kell járni a szerelem iskoláját.

A királykisasszony ledől pihenni az első felvonás végén és az ötödik felvonásra ébred föl. A királylány álmában történik a második, harmadik és negyedik felvonás, de mint drámailag szerves folytatása az elsőnek.

Ez az elmés forma: a fájdalmat, a szenvedést, a borzalmat az álomban megmutatni — és meghiggadva, megtisztulva, megnemesedve ébredni aztán a valóra, mely szép lesz immár, mert az álombeli szenvedés megtanította az álmodót, hogyan kell ébren élnie? — különös bűbájt sugároz a darabra.

Mi ez az álom, ez a meseszerű játék? Költői lényege bizonyára nem más, mint az élet megálmodott folytatásának formájába való öltöztetése a királylány lelke mélyén keletkezett sejtelmeknek, aggodalmaknak, vívódásoknak, annak a tán öntudatlan lelki küzdelemnek megjátszható drámai formába való megérzékítése, — amely titkos lelki küzdelem az érzéketlen, szűziesen merev és minden gerjedelemtől illetetlen leánykából — szerelmes nőt formál. De ez a finom átváltozás, ez a szubjektiv és intimus lelki folyamat a szinpadra, a drámába csak ezzel a meseszerű játékkal volt átvihető. Ami a lélek mélyén történik tulajdonképpen, az a darabban mesebeli jelenetekbe formálódott át.

A grandiózus kérői jelenet a második fölvonásban, mikor három kérő ostromolja a leányt, az egyik gazdagságát, a másik hatalmát s a harmadik — a már titokban szeretett — szerelmét ajánlja föl andalítóan szép, varázsos szavakban (ezt a jelenetet a legnagyobb mesterek is büszkén vállalhatnák), — ez a jelenet mely büszke lányszív ábrándos képzeletében nem merül föl?

Ez a szerelmi versengés különben kedvenc képe Rákosinak, a *Krakói barátokban* is találkozunk vele más formában. De ott is királylányért versengenek a kérők, egymást férfias hévben túlszárnyalva. És itt is, ott is szimbólum a királylány, mint fejedelmi testi és lelki erények inkarnációja. És vajh', melyikünknek ifjú életében nem játszott felejthetetlen szerepet egy hideg, érzéketlen, büszke és meghódíthatatlan királykisasszony?!

Tehát így ostromolják Stellát is. De a harmadik, Kordiál is kosarat kap és fájdalmában érzéketlen szerelmese előtt mellbe szúrja magát. Összerogy. A lovag, ki halni is kész, ez is örök ábrándja a fiatal leányszívnek.

Az öreg király felháborodik leánya ekkora kegyetlenségén. Kitagadja, elűzi, egy koldusszegény szénégető gondjára bízza.

A királyleány a koldus szénégetőnél. Visszatérő, ősi motivuma az örök mesének. Az örök, a

halhatatlan mesének, melyet mindig szomjuhozni fog az emberi szív. De miért vajjon? Mi a mese? A mese — művészet; a művészet — teremtés. A mese teremt egy új világot, jobban mondva ujjáteremti ezt a világot; ujjá, jobbá, harmonikussá, kiengesztelővé. A mese — új világteremtés, mely megvigasztal ezért a rossz és fájdalmas világért — a maga világában, ahol a rossz büntetését, a jó jutalmát eléri, ahol király lesz a szabólegényből s ahol a királyleány a szénégető kunyhójába kerül.

Itt, a szénégető kunyhójában a királyleányból — ember lesz. Megismeri az életet, a szegénységet. Künn él a természetben, melynek titkos és rejtelmes akkordjai visszhangot ébresztenek benne s amelynek nagy és sejtelmes vonzásából ki nem szakíthatja magát. Látja a szerelmet a maga naiv, ősi, primitiv, vad és meggondolás nélkül való megnyilvánulásában — és lelke megremeg. És látja, Kordiált is, aki odajön az erdőbe sebét gyógyítani. Most már megtanul szánni-bánni, rettegni és aggódni — másért. Kordiál az élő, véres szemrehányás. És még jönnie kell a lelkiismeret furdalásának is — a szomoru hírek alakjában, melyek bánkódó királyi atyjáról érkeznek . . . Ezek a motivumok törik meg az érzéketlen lelket és teszik emberivé, érzővé, reszketővé, szerelmessé . . .

Az ötödik fölvonásra fölébred. Fölébred érzé-

ketlenségéből, hideg, szűzi prüdségéből. Most megismétlődik a kérők jelenete, vagyis — most játszódik le igazán. De most már inkább Stella kéri — Kordiált, a Stella atyja által elűzött király fiát, aki szerelemhez és trónjához jut...

A vége szép és jó, oly szép és jó, mint a mesében, az emberi szív örök sóvárgásában a nemes és szép iránt. Egy csodaszép mesébe van átalérzékítve a legtitkosabb és legsejtelmesb lelki átalakulás: a hideg, illetetlen lányszívben mint támad föl a szerelem, — a szűz hideg csodájából miként alakul ki a meleg asszonyi ember. Ebben van a darab varázsos bűbájának, verőfényes, sugaras költészetének titka.

4.

A KRAKÓI BARÁTOK.

Erzsébet magyar királynénak a lengyel trónra került leányáról, Hedvigről színművet írt Rákosi Jenő. A történelem tanítja, hogy Hedvig Vilmos, osztrák herceget szerette, aki gyermekkori játszópajtása volt, de mégis, különlösen a lengyel főnemesség befolyása alatt Jagelóhoz, a hatalmas litván fejedelemhez ment nőül, mert Lengyelországnak akkori helyzetében ez volt hatalmi érdeke. Rákosi színművében megváltoztatja a történetet és Hedvig és Jagelló szerelméről szó mesét. Művében történeti alakok szerepelnek, de nincs történelem, a darabot nem lengi át annak a korszaknak a levegője, a darabnak nincs is háttere, amelyben látnók annak a kornak színét, jellemző sajátságait, erkölcsét és mozgató eszméit, de van a műben egy csodásan bájos, virtuóz módon megfestett szerelmi történet, amelyen annyi költészet ragyog, hogy Rákosi e munkájának maradandó értéket ad.

Az első fölvonásban látjuk Hedvig pompás bevonulását Krakóba. A hullámzó néptömegben

föltűnik a brezicskai javasasszony, aki jóslatot mond Hedvigre:

„Mikor lakodalom lesz a királyi fényes udvaron, majd vőlegénynek eljövend a lúd és vőlegénynek eljövend a róka s a róka a ludat elmarja s a szép menyasszony egyiké se lesz, hanem leszen hét oroszlán közül a hetediké."

A hét litván testvér, a *hét oroszlán* közül a hetedik: Jagelló, ott tartózkodik a bevonuláskor Krakóban testvérével, Zvidrigellel kémruhában, kikémlelni Krakó erősségeit. Ellenséges indulattal jön a magyar királyleány, Hedvig iránt, de meglátva a bájos szüzet, szerelemre gerjed iránta. Rákosi nagy művész a hirtelen föltámadó, végzetes szerelmek rajzolásában, szinte márványból kifaragott drámai nyelvvel tudja megérzékíteni azt az édes és csodálatos titkot, azt a bűbájosságot, azt az édes szomorúságot, azt a szenzációs és reszkető sejtelmet, amely a kezdődő szerelemben van.

— Nézd Zvidrigel! — szól Jagelló testvéréhez, meglátva Hedviget, — a természet ki van fordulva sarkából s a nap Krakó utcáin délben kél föl... Ó, volnék hang, fülében halni el s dicsőségének hű szolgálatában. Szemem inkább gödréből kiszakad, semhogy elváljon e dicső látványtól; mondd Zvidrigel, mit érzel, látva őt? Hisz egy vérből valók vagyunk! Ezüst nyilat röpít szeme s szíven talál; ó, nézne bár s

találna engemet... Ne mondja senki, akinek még van szeme, hogy ő legyőzhetetlen. Nincs győzelem oly fényes, magas, hogy érte adnám, hogyha lábai előtt nyöghetnék édes hódolást!...

A legyőzött hetedik oroszlánt már láttuk tehát. A második felvonásban meglátjuk a *ludat* s a *rókát* is, akikről a jóslat szól. A *lúd* Vilmos, az osztrák herceg s a *róka* Szemovics, a mazovi herceg. Egy grandiózus jelenetben megismétlődik az a szerelmi versengés, melyben a *Szerelem iskolájában* már annyit gyönyörködtünk. Vilmos, az osztrák, Szemovics, a mazovi herceg és Jagelló, ki álruhában, mint a litván fejedelem küldötte szerepel önmagáért, önmaga helyett, — versengenek a jelenetben Hedvig szép kezéért. Ez a jelenet is gyönyörű, ha nem is versenyezhet bűbájában a *Szerelem iskolájának* hasonló scénájával. A büszke királykisasszony, akiért három királyi sarj verseng e helyütt a gazdaságnak, — a ravasz hízelgésnek — és a szerelemnek fegyvereivel.

Vilmos, az osztrák herceg a négy ezer arany árát hangsulyozza, mely kikötve van, ha Hedviggel tervezett házasságából semmi sem lesz; Szemovics, a ravasz mazovi herceg mézes hízelgéssel akarja megejteni Hedvig szívét. Jagelló pedig, aki mint Jagelló követe szerepel, a litván fejedelem szerelmét festi.

— A bősz vezér, — úgymond — kit gyá-

vaság nagyít és félelem mesébe sző, több kedvet érezne most anyját, mint tégedet búsítani: a holddal ő inkább barátkozik jelenleg, mint a harcok Istenével; dárdáját harmatos fűben felejti rozsdának martalékul s melle lágy sóhajtozásban hajt hullámokat.

De Hedvig, akiben a litván követ, kiről nem tudja, hogy maga Jagelló, szerelmet gerjeszt s aki így nem lehet Jagelló neje, mert félnie kell — Jagelló barátjától, aki oly hatást keltett benne, hogy mint Szemovics mondja: — „Lelkemre, a felséges zsilipek, honnan nekünk csupán villám jutott, megnyiltak és az eső megeredt, hogy megnöveszsze a litván buzát!“ —

Vilmos osztrák hercegnek igéri kezét.

De Vilmos öröme nem soká tart: Hedviget rabbá ejtette egészen a litván iránti szerelme (III. felvonás) és gyülölet támad szivében Vilmos iránt. Már három napja nem akarja fogadni Hedvig — Vilmost, a vőlegényt, aki dühében föltárja eredeti természetét: gyilkos, alacsony, kapzsi dühét és lelkének rettentő korlátoltságát. A ravasz róka, Szemovics még jobban tüzeli az osztrák herceget. A furfangos Szemovics sejti már, hogy maga Jagelló volt az, aki itt járt és méreggel itatott beszédével annyira fölingerli Vilmost, hogy ez gyilkost fogad Jagelló

ellen. A ravasz mazovi herceg mindkettőjük bukásán akar Hedvighez fölemelkedni.

De Hedvignek is megsugja a szerelem finom sejtelme, hogy a litván, aki küldetésben volt itt, több egyszerű követnél. Hátha maga Jagelló volt?! Kérdi, kutatja, milyen külsejű Jagelló? Faggatja a mazovi herceget is, aki bevallja, hogy látta már Jagellót, de valamikor — tizenöt évvel ezelőtt. Tizenöt évvel ezelőtt? — kérdi Hedvig és elsóhajtja ezt a csodálatos hasonlatot:

„Ó tizenöt! Én édes Istenem!
Ha áldozatja mellé szúrja le
A gyilkos friss hajtásról metszett botját;
Tizenöt hosszú év oly fát növel
E botbul, hogy a gyilkos rá magát
Felkötheti bűnén kétségbeesvén!"

Mily megragadó erő, mily tragikus keserv, mily frappáns drámai kép van ebben a hasonlatban!

És hogy megtudja, valóban Jagelló járt-e udvarában? udvarhölgyét Klárát küldi barátruhába öltözötten Jagello udvarába. A bosszús Vilmos hadát Krakó ellen vezeti, fenyegetőzvén, hogy „nyilai fogják leszedni Krakó ormirul a fecskefészkeket." (IV felvonás.) Szebben költő nem fejezheti ki, hogy Krakó mily békében töltötte utolsó éveit, a várromokon, melyeket nem zavart harci zaj, a fecskék verhettek fészket.

Az ármányos mazovi herceg elárulja Hedvig-

nek az osztrák hercegnek Jagelló ellen táplált gyilkos szándokát. Hedvig Szemovicsot, aki bizalmat ébresztett benne, küldi a fölbérelt gyilkos után. De megtudja a leleplezett Vilmostól, hogy a gyilkosságra fölbujtó Szemovics volt, már ebben sem bizhatik tehát s így Krakó védelmét a hős őrségre bizva, — szalad maga is barátruhában Jagellóhoz, hogy védje őt a gyilkosok tőrétől és hogy — védelmet találjon nála maga is.

Az V. fölvonásban mind ott látjuk a *krakói barátokat* Jagelló táborában. Bizony, az átöltözködésnek ilyenfajta motivumai, melyek félreértést, zavart támasztanak, hogy azután kedves és kellemes kibontakozásban oldódjék meg a csomó, — elavultak már régen. De mit törődünk a formával, mikor a lényeg, az elavult formákat megelevenítő *lélek* oly elragadó!

Oly kedves, sugaras, regényes levegő lebeg ezen a kis darabon és a szerelem oly csodaszép hangokon szólal meg, oly élénk, oly fordulatos, oly kifejező, megragadó képekben és hasonlatokban annyira bujálkodó drámai nyelvben gyönyörködünk és a Jagelló után sóhajtó Hedvigtől a szerelmi bánkódásnak néhány megható, méla, örökszép akkordját halljuk!

Van aztán ebben az ötödik fölvonásban, — melyben lassan-lassan összekerül a darab minden szereplője és sok félreértés után, mely a

helyzetet össze-vissza bonyolítja, — a végén kiderül minden és minden jóra fordul, — van ebben a fölvonásban egy pompás humorral megrajzolt alak: Korigall, Jagelló fegyverhordozója. Haragszik szerelemben andalgó vezérére, aki virágos galyat tüzetett minden litván sisak mellé, hadd lássa meg ki-ki, hogy a litván sereg nem haragot hoz szivében. Ekként fakad ki a bősz Korigall:

— Nó, törülje meg minden ember a bajuszát, mintha ivott volna, mert enni nem igen lesz mit, ha a tarisznya fenekére értünk . . . Akinek foly az orra vére és fáj a foga, akinek viszket a tenyere és nem fér a bőrébe: annak jobb, ha háttal fordul előre és úgy követi az orrát; mert itt a táborban elégedetlenség ne legyen, hanem ugorjék minden ember akkorát, amekkorát tud . . . Meg kell, hogy próbáljam a szerelem erejét. Ha olyan csodát tesz velem is, milyent Jagellóval elkövetett, akkor nem lesz csoda, ha furulyát faragok a lándzsám nyeléből . . .

Találkozik Klárával, Hedvignek barátcsuhába öltözött küldöttével és egy édes humorral és dévajsággal átszőtt jelenet után, a bősz harcos beleszeret Klárába.

De legszebb jelenete ennek a fölvonásnak az, mikor Jagelló összejő a barátcsuhába öltözött Hedviggel. Jagelló nem ismeri föl Hedviget,

aki egy végtelen kedves arcra emlékezteti és Hedvig nem tudja, hogy a fejedelem az, akit szeret — Jagellóban. Ez a jelenet oly kedves, bájos és pittoreszk és olyan finom, mintha lehelletszerű csipkéből volna verve.

És Hedvig megmenti a gyilkos tőrétől a litván fejedelmet s végül — beteljesülvén a jóslat, mely eleven bájjal és szervesen van a kedves, méla történetbe szőve, — egymásra borulhat a két szerelmes szív, hogy együtt munkálkodjék Lengyelország nagyságán.

5.

ISTVÁN VEZÉR.

Rákosi Jenőnek ez a műve nem egységes dráma, a szerző maga is *történetnek* nevezi és a *királynék harca* alcímet adja darabjának.

Ha ennek a műnek a jellegét helyesen akarjuk meghatározni, akkor *István vezért* történeti rajznak kell minősítenünk. Valóban sem egységes drámai gondolat, sem egy vezérmotívum körül csoportosuló egységes cselekmény nincs ebben a munkában. Ha István vezér alakját a történelem későbbi szakában állítja elénk a szerző, akkor, amidőn kún származású felesége, Erzsébet által szított nagyravágyásában polgárháborút indított atyja, IV. Béla ellen és amidőn István lelke később végigszenvedte tragikus bukását nejének Erzsébetnek hűtlenségében és leghűbb emberének, Joákim bánnak árulkodásában, akik fiát, a későbbi Kun Lászlót is eiragadták tőle, akkor remek tragédia hősét formálhatta volna Rákosi Jenő az István vezér alakjából.

De a szerző most csak történeti rajzot adott nekünk, nem drámát, azonban rajzában elsőrangút nyujtott. A darab alcime: *Királynék*

harca jobb és a tartalomnak megfelelőbb az *István vezér* cimnél, mert ez a munka nem más, mint fényes művészi rajza az Árpád-ház akkori asszonyai vetélkedésének és harcának és egyuttal remek képét adja az Árpád-ház örökös benső viszálykodásának, mely e ház pusztulását és nemzetünk annyi szenvedését vonta maga után. Eleven, plasztikus drámai erővel érzékíti meg a szerző számunkra ezt a vetélykedést, a multak lelkébe látó és azt megeleveníteni tudó tehetségének fényes jelét adva. És ha, mint említettük volt, egységes drámát nem is kapunk ebben a munkájában, a benne szereplő történeti alakok rajza fenséges.

Nemesen, higgadtan és bölcsen, töméntelen szenvedésétől megtisztultan bontakozik ki előttünk IV. Béla király alakja. Ám nejében, Máriában, az anyakirálynéban még mindig gőgösen, fönhéjázóan hullámzik a bizánci vér; nem ismer el senkit magával egyenrangúnak sem és szörnyű gyülölettel van fiának, az ifjabb királynak, Istvánnak felesége, a kún származású Erzsébet iránt. Istvánnak, az ifjabb királynak alakja oly tüzes, nemes, tettrekész, nagyravágyó és szenvedelmes a Rákosi történetében, ám Istvánnak hires históriabeli erőszakosságát a szerző enyhíti neje iránti rajongó szerelmének rajzával.

Nejét Erzsébetet, a kun fejedelem leányát csodás plasztikusan látjuk. A szerző ideálizálja

benne a história alakját, de egyébként jellemvonásait elmélyíti s oly elevenen rögzíti meg és az élet oly illuziójával ruházza föl, hogy szinte kilépni látszik elevenen a könyv lapjaiból. A történetből ismert bujaságából itt semmit se látunk. Amit riválisa, Mária királyné a szemére vet, hogy szeret cifrálkodni és hogy kendőzi magát, — azt a szerző Erzsébetnek férje iránti szerelmébe tudja be. Mindenáron és végnélkül tetszeni akar férjének, Istvánnak. Határtalan szenvedelmet is ébresztett Istvánban, aki mindenre képes érette. De maga Erzsébet is tisztán szereti urát, minden vágyódása István és ölbeli gyermekük, László. Ám finoman sejteti velünk a szerző, hogy Erzsébetnek ezt a nagy szerelmét leginkább féktelen nagyravágyása és uralma táplálja. Erzsébet tüzeli folyton férjében a harci dicsőség vágyát, ő ingerli szüntelenül bosszura Ottokár, a cseh király, a ravasz és ármányos hódító ellen. Ő a lelke, a mozgatója ennek az egész történetnek, ő, Erzsébet, akin finoman rajzolja meg a költő kun származásának hatását: lelkében primitiv, egyszerű és erős kontúrokban, őszinte, nyers erőben tombol a szenvedély; még ravaszságában, boszszúvágyában is ősi, elemi erő, valami lihegő, vad szomjúság van és semmi elfinomultság. Művészi ellentétként áll vele szemben Máriának, az anyakirálynak raffináltan ravasz bizánci

lelke. Mária már finom árnánynyal dolgozik céljai érdekében. Az anyakirálynénak Máriának s az ifjabb királynénak Erzsébetnek vetélkedése pompás színekkel van festve. Hogy ne gyűlölnék egymást? hiszen oly idegenek egymáshoz nemcsak fajtában, de gondolkodásban, világfelfogásban is. Fényes, romlott degenerált bizánci udvar hajtása az egyik, — őserejű, pogány, kalandvágyó, harcrakész vad fajtának gyermeke a másik. Vetélytársak a trónon is, melyet meg kell osztaniok. De a királyi versengés mellett meg van köztük a nagy emberi ellentét is: az egyik a leáldozó, a másik a fölkelő nap, az egyik a hervadás, a másik a diadalmas, fiatal ragyogás, szemben egymással a régi- és az új nemzedék. Ezeket a motivumokat a költő pszikológusan mind beleolvasztja a *királynék harcának* rajzába, melyen végül mély művészi igazság fénylik, amikor megmutatja a költő, hogy a raffinált finom bizánci származású asszonylélek a civódás hevében csak oly vad, féktelen, érdes és rikácsoló hangú indulatokat vet fölszínre, mint a barbár kun leány. A nagy szenvedelemben az emberi lélekről lepattog a cifra aranypapiros, melyet nevelés, környezet, hagyomány aggatott rá és megszólal a lélek mélyéről — üvöltő, disszonáns hangokon a fölébredt állat.

Ez az elpihenni soha nem tudó, — ideig-

óráig néha elcsöndesedő, de aztán újult erővel életre kapó asszonyi vetélykedés teméntelen bajnak, katasztrófának, majd a nemzet szerencsétlenségének vált forrásává. Közös baj esetén ugyan elsimult és egyetértéssé vált, — ezt a szerző igen szép jelenetben mutatja meg — de a rettentő ellentét, a nagy szakadék, mely a két királyi asszonyt egymástól elválasztotta, nem volt áthidalható. István, az ifjabb király elvesztette talaját Stiriában, Ottokár, cseh király ármánykodása folytán, de Istvánnak Erzsébet által a végtelenig szított bosszúvágya nem tudott diadalt aratni Ottokáron, az ellene indított háborúban. Az egyenetlenség, az egységes vezetés hiánya meggyöngítette már a magyar sereget, mely nagy vereséget szenvedett Ottokár hadaitól. A királynék harca tehát nemcsak a királyi házban követelt magának áldozatot, — egy ily viszálykodás hevében ölte meg az Erzsébet mellett síkra szálló petkári Joákim Béla királynak unokáját, az ifjabb Béla herceget, — most már a szüntelen egyenetlenkedés folytán kifelé is vesztett az ország régi dicsőséges hadverő tekintélyéből. Ám a győztes Ottokár tudván tudta, hogy Magyarország még mindig hatalom és hogy szövetségesévé tegye az Árpádházat, leányt kért magának belőle feleségül. A kérést szívesen teljesítették, Béla király unokája: Kunigunda lett a cseh király jegyese, azonban ez esemény még

mélyebbre szította az ellentétet magában a királyi házban, a most már a cseh királyhoz szító anyakirályné, Mária és Erzsébet közt, akinek még szenvedélyesebben lángol bosszúvágya Ottokár ellen.

Most már Erzsébet férje tudta nélkül cselekszik. A tatárokat hívja be az országba, hogy velük egyesülve győznék le a magyarok Ottokárt, azokat a tatárokat, akik nemrég oly rettentő pusztítást hoztak a magyar hazára. Így fajul el a lélek a nagyravágyás és bosszúszomj féktelenségében. De meggátolják a nagyobb bajt a magyar hadak: Ottokár kardjának segítségével visszaűzik a tatárokat, az észre tért Erzsébet is zászlót visz elül a harcok élén.

Így végződik a darab és rajzában: Istvánnak már föltámadó gyanújában és féltékenységében, Erzsébetnek még ártatlan hajlandóságában kegyence Joákim iránt, valamint medréből kicsapó nagyravágyásában már finom sejtelmét adja a költő az eljövendő katasztrófának.

Ebben a művében pedig rávilágított élesen történelmünk egy darabjára, — a szerelemnek, a vetélykedésnek, az anyagi és hitvesi szeretetnek néhány fenséges és hatalmas hangját szólaltatta meg. Érdekes és jellemző történetét adja továbbá egy középkori karriérnek: a pektári Joákim nagyraemelkedésének. Elandalit Béla hercegnek, a király ifjabb fiának és Gundának, a

brandenburgi őrgróf lányának bájos szerelmi történetével és megnevettet bennünket Kunc lovag pompás humorával.

Az egész pedig színes munkája egy festői erejű tollnak, mely érzékeinket bódítóan ontja magából a színeknek, jellemző képeknek, mély gondolatoknak, kifejező ellentéteknek, elmés megfigyeléseknek tömegét s amely az emberi szenvedély, hiúság, ármány, fájdalom, büszkeség és alázat minden nemére drámai erejű, érdeklődésünket megragadó s emlékezetünkbe mélyen bevésődő kifejezést talál.

6.

TÁGMA KIRÁLYNÉ.

A *Tágma királyné* lényegében is, formájában is egyike a legkülönösebb műveknek. Azt gondoljuk, az irónak, kivel most foglalkozunk, egyik legnagyszerűbb alkotása és bár alig néhány évvel ezelőtt történt szinrehozatala alkalmával (1902 jan. 15.) sem a közönség, sem a kritika részéről kellő méltánylásra nem talált, — eljön az idő, amikor az irodalom története ezt a művet fogja Rákosi Jenő legsajátosabb és legmélyebb alkotásának tekinteni. Ez idáig utolsó műve a drámairónak és ha arra gondolunk, hogy immár hét esztendő telt el a megírása óta, talán a legutolsó is. Bizonyára a teljes megértés és értékelés hiányának nagy része van abban, hogy Rákosi Jenő a *Tágma királyné* után letette drámairói tollát; bizonyos, hogy egyáltalán, melegebb méltánylás mellett ez az iró még több művel gazdagította volna drámairásunkat. De hát ne beszéljünk erről a szomorú és oly jellegzetesen magyar dologról, ne időzzünk a fölvillanó gondolatnál, hogy Katona

Bánk bán-iánál egyebet is írt volna, ha nem kellett volna megértetlenül bolyongania a lomha alföldi ég alatt, Kecskemét sáros utcáin.

Ne búsuljunk azon, ami meg nem születhetett, — örüljünk annak is, ami megvan, ami az ihlet és művészi elragadtatás sürgető és kényszerítő törvényének hatása alatt vulkánikus erővel kiszakadt az írói lélekből...

Tágma királyné a legnagyszerűbb költemények egyike, melyet a szerelemről valaha írtak. Ez a darab egy csodálatos, grandiózus, megdöbbentő, iszonyú és bűbájos szerelmi történet, mely történettel szervesen egybefolyva és egybeolvadva egy leigázott nemzet magasztos fölszabadulása tárul elénk. Ez a mű egy már teljesen megérett, kiforrt és meghiggadt művészi léleknek sajátos merész megnyilatkozása, ihletett, mély emberlátásában a végtelenség távlatait érintő körvonalakkal, amelyeken belül himnuszi erővel zeng, zúg, háborog egy csodálatos szerelmi történet. A darab művészi hatását jellemzi, hogy nem akad oly igazi művészlélek, akit olvastán el nem fog az alkotás vágya, pedig minden nagy művészi terméknek ez a hatása, azonképpen, miként a természet mély és titkos csodája a szerelem vágyát ébreszti bennünk.

... A bessenyő nemzetet leigázta és adófizetőjévé tette a kazár nemzet. De királynéjuk-

nak Tágmának trónját, udvarát és a szabadság látszatát mégis meghagyta Kuvráth, a kazárok királya, aki olthatatlan szenvedelemmel immár húsz éve szereti Tágmát és kímélvén őt, reméli még mindig, hogy szerelme még célt érhet. Pedig megalázó kosarat kapott már húsz évvel előbb Tágmától, aki árván és támasz nélkül maradva akkor, lépett a bessenyők trónjára; Tágma egy ifjú hőst szeretett, aki férje s a bessenyők királya lett. Kuvráth bosszútól lihegve sereget vezetett a bessenyők ellen, legyőzte őket, a harcban megölte Tágma férjét s a bessenyők királyának levágott fejét elküldötte — Tágmának. Ez az iszonyat annyira hatott az áldott állapotban levő királynéra, hogy utóbb fiút szülvén, a különben viruló egészségű gyermek halálfejet hordott a vállán. A királyné megrettenve és megirtózva azt hiresztelte, hogy halott gyermeket szült, — fiát pedig titokban neveltette föl egy bessenyővel, Balangyárral. Ennek a bessenyőnek — a torzfejű királyfival, Ellákkal egykoru gyermekével Szirákkal, mint ennek ikertestvére nevelkedett föl a bessenyő trón várományosa.

A bessenyők országában mindenki halottnak hitte a királyi gyermeket és reménytelenül nézett mindenki a trónra, melyen a bús királyi özvegy ült. Gyülölet, bosszúvágy és nemzete sorsán való nagy, aggodalmas fájdalom tanyázott Tágma

királyné szívében, egy percig se felejtette el Kuvráthnak a gyalázatot és iszonyatot. Húsz szomoru esztendő vonult el a szörnyű esemény óta a bessenyők országa fölött. Húsz évi rabság, melyben a bessenyő „csak szántott — a kazár aratott s a bessenyő — kazár legény alá nevelt paripát."

A népvándorlás előtti időben játszódik le e történet, de oly elevenen van leírva benne a bessenyő-rabság szomorú históriája, hogy összeszorul a magyar szív olvastán; két szomszédos nép a bessenyő és a kazár is és a leigázott bessenyő minden álma, minden hevülése, minden ereje, izma, minden munkája, minden vércseppje, termőföldjének tavaszi gerjedése és egének termékenyítő harmata a győzelmes szomszédot neveli.

Húsz év után Kuvráth követeket küldött Tágmához. Azt üzente, elsöpörhette volna a föld színéről teljesen a bessenyőket, ha akarta volna. Nem tette, mert szerelmes szive a kimélet érzését táplálta Tágma iránt. Most is im azért küldte követeit, kérjék számára feleségül Tágmát, ki iránt való szerelmét elfelejteni nem tudta. Ha Tágma kérését meghallgatja, boldog és szabad lesz a bessenyő nép, ha megtagadja kérését, Kuvráth célját így is eléri: mert akkor leigázza — most már hosszú türelme fogytán — teljesen a bessenyőket és rabjává, cselédjévé

teszi Tágmát. Mit tegyen immár a bessenyők királynéja, aki nem akar férje gyűlölt gyilkosának nászágyába lépni?! Hivatja a főpapot, Vendrőt, aki titokban fegyvereket őriz a bessenyő-templom pincéjében és őriz egy jóslatot, melyet a főpapi székben elődje hallott haldoklása deliriumában.

Ez a jóslat:

„Halálfejet szül a királyi méh,
Futó idő, ha majd megérlelé:
Halálfej bosszút áll a holt fejért
S a szolgaságtok aznap véget ért!"

Föltámasztja Tágma szivében a szabadulás reményét. Az ő halálfejű fia, ki immár húsz éves — fog bosszút állni meggyilkolt atyjáért, vissza fogja vívni a bessenyők szabadságát. Elutasító választ ad a kazár király feleletet sürgető követeinek, — fegyverkezésre szólítja népét és követeket küld fiáért. A fölszabadulás reménye, a harci vágy s a győzelemben való hit föllobog mindenkiben — és ez alatt ott fekszik már a szinpadon egy fejetlen holttest, melyet valahol a város végén találtak és nem tudván kié a tetem, idehozták azt a város közepére, a királyi palota elé. A királyné, Tágma rendelte, hogy maradjon itt a fejetlen tetem, mely legyen hirnöke a bessenyők rabsága végének; a bessenyőknek ma már egy holt is csak jót hirdethet és a fejetlen tetem bosszút

van hivatva hirdetni azért a testetlen holt fejért, melyet a kazár király küldött húsz év előtt Tágmának . . .

A fejetlen holttest ott is marad a színen végig, a bessenyő nemzet fölszabadulásáig. Ott van a holttest, mint néma, szörnyű mozgatója a cselekménynek. Ez tagadhatatlanul merész és borzalmas motivum. De nemcsak a szerelmes bessenyő leány: Arszil borítja el virággal ezt a holttetemet, maga a drámaíró is merész és fantasztikus költészetének virágait szórja rája. Az igazi művész mindent meg tud szépíteni: a halált magát, a borzalmat, az iszonyatot is. Ez a fejetlen holttest pedig, mint egy szörnyű, szivünket megrázó és grandiózus történet középpontja, mely megszólaltatja csodás hangokon az emberi szív legmélyebb, legbensőbb érzéseit, engesztelő és varázsos fényt kap a költő ihletett művészetétől. Borzalmas maga a jóslat is, mely szerves szövevénnyel kapcsolódik bele ennek a tragédiának szerkezetébe és amely egy nép kétségbeesett szabadságharcának és fölszabadulásának irányító tényezőjévé válik. Borzalmas ez a jóslat is, de csak a tudatlanság, vagy a képmutatás akadhat fönn ily motivumok fölhasználásán.

A tudatlanság nem tudja, a képmutatás pedig tudni nem akarja, hogy csupa borzalomból és iszonyatból állanak azok a nagy tényezők,

melyekkel végigvívjuk azt a szörnyű harcot, amit életnek nevezünk. A képmutatás el fogja felejteni, hogy a filozófus csodás világa, a költő megrészegítő harmóniája, melyben béke és szelídség ölelkeznek, a szerelmes epedő, méla, lágy és rajongó vágyódása — mind abból az energiából táplálkoznak, melyet önző emberi kegyetlenséggel lemészárolt állatok húsából szívunk a vérünkbe. A vérből, a borzalomból költészet és fölmagasztosulás támad és a káprázatos tavasz, mely mezőinken virul, zsongó-bongó erejét, — gyökerein át millió meg millió halál iszonyatából szívja föl. A harctéri dicsőség — a legrészegítőbb dicsőség talán, — rettentő vér, szenvedés, szörnyű iszonyat és borzalom fölött szövi sugaras glóriáját. Valóban, mi az a holttestek ezreihez képest, melyek elhullanak a bessenyők és kazárok csatájában?!

Csak igaz költő tud és mer ilyen mélységekre szállani, csak igaz művész keresheti ily bátor kézzel az élet titkos értelmét ily megrázó mélységekben. Kiforrván művészete és megismerve az élet nagy tényezőit, — már nem elégszik meg azzal, hogy kedves és varázsos mese szálait szőjje egybe nekünk csillogó szövetté, — most már belemarkol a titkos, nagy örvénybe és szörnyű vihart hoz onnan szinre, de művészi gondja van rá, hogy a szívünket aggodalmas ijedtségben összeszorító, — pusztító vihar elül-

tével megláthassa velünk a megtisztult levegőben a kiengesztelődés sugarát.

De hát kié ez a fejetlen holttest? A költő az egész darabon végig finom művészettel csak sejteti velünk, megdöbbentve és izgalomban tartva bennünket és csak a darab végén veti rá a teljes világosságot.

Arszilt, egy gyönyörű fiatal leányt a fölcseperedett bátor, nemes két „ikertestvér": Ellák és Szirák halálosan megszeretnek. A Szirák szerelme csak később válik tudatossá, Ellák ellenben, a halálfejű királyfi, kinek vonásait állandóan piros bársony-álarc fedi, — nagy, tudatos szenvedelemmel van Arszil iránt, akitől szerelmet nem remélhet szörnyű fogyatékossága miatt. De a két testvér, Ellák és Szirák végtelenül szeretik egymást. Szirák csodaszép fejével meghódítja a leányt és megegyeznek abban, hogy a nászéjszakán Ellák lopózik be a lányhoz Szirák helyett. De amikor kivitelre kerül ez a szörnyű terv, — akkor föltámad Szirákban az egetvívó szerelem és bősz féltékenység egymás ellen zúdítja a két fiút, akik összhangzó, megindító szeretetben voltak eddig összeforrva. Szirák megölte Ellákot és fejét vette. A fejetlen holttestet megtalálták a bessenyők és bevitték a városba és a királyné rendeletére elhelyezték a palota előtt, hol is a holttetem a maga borzalmas rejtélyével a bessenyők fásult és tompa

nyugalmát izgalommá változtatta. De Sziráknak nem volt ereje a gyilkosság után szerelmeséhez osonni, szörnyű lelki mardosásban, félőrülten bolyongott a város határában, míg Balangyár, aki a királyné rendeletéből kereste kutatta a két fiút, meg nem találta és Tágma elé nem vitte.

Szörnyű tettét azonban be nem vallja, nem akar tudni róla, hol van — Ellák? De kapva kap a kitörő háború alkalmán, mely alkalom rettentőn feldúlt lelke egyetlen vágyának teljesülésére: megkeresni a mindent feledtető halált. Azt ajánlja, fölveszi ő az Ellák bársony álarcát és harcba megy — Ellák helyett, mintha ő volna a halálfejű királyfi. Így is történik. Szirák az Ellák álarcával harcba megy a bessenyők ellen, Kuvráth hadai ellen. Mikor vonul a harcba, meglátja őt álarcosan Arszil és immár biztosra veszi, hogy a fejetlen tetem — Sziráké. Leborul a holttest mellé és siratja a fájdalom oly csodaszépen búgó hangjain, hogy e sirámok a magyar költészet legszebb virágaihoz tartoznak.

„Én nem tudok akarni semmi mást,
És nem akarok tudni semmi mást,
Csupán búmat beszélni. Nem repül
Se sas, se felhő oly magasra, mint
Az én panasz-beszédem. S ha követ
Dobsz a tengerbe, nem sülyedhet az
Mélyebbre, mintha némán bánkódom,

A bánatom! Jaj én nekem, akin
Ez megesett; jaj annak, aki tette." . . .
— — — — — — — — —
„Ki sír itt kívülem? És mi lehet
Rajtam tul, mit siratni érdemes?" . . .
— — — — — — — — —
„. . . Énnekem
Már este van. Miként dül el a harc,
S a nap fölkél-e holnap, emberek
Örülnek-e itt lenn, vagy sírnak-e:
Kettőnket, e halottat s engemet
Immár nem illet, mink megyünk haza,
Jó éjszakát, jó éjszakát világ!"

. . . Ezalatt folyik a döntő harc a kazárok és a bessenyők közt. A bessenyőket hevíti a jóslat, melyben a végzet titokzatos sugalma szól hozzájuk, élükön oroszlán erejével küzd az álarcos királyfi. Hogy nem a királyfi tényleg — fontos-e? Ők hiszik, hogy az és ez minden. Ők hisznek a győzelemben és győzni fognak. Az élet nagy diadalait, részegítő sikereit nem az erőtényezők alkotják, hanem a hit, mely az erőtényezőket mozgatja; nem a nagy hadsereg győz, a győzelemben való hit aratja a diadalt. Bámulatos, amit Szirák művel Ellák álarcában. Azt senki se tudja, hogy szörnyű lelki furdalásában voltaképpen a halált keresi, keresi vad, szörnyű módon és nem találja; mindenek csodálják a példátlan hősiséget és lelkesülnek rajta.

De még mindig nem ingott meg a kazárok rendje. Csak mikor az álarcos Szirák bősz párviadalban megöli Kuvráthot, a kazár királyt, akkor fordul csak vad futásba a kazárok serege.

Diadalittas serege élén vonul be a bessenyők fővárosába — Szirák. De kitér az ünneplés elől. Az álarc égeti képét, mint a lelkiismeret furdalása. Nem ünneplést keres, hanem vezeklést. Előbb átadja Tágmának a Kuvráth levágott fejét és engesztelést kér rá a királynőtől — Kuvráth szerelméért. Aztán bevallja szörnyű bűnét. A sirató Arszil fölugrik — boldog iszonyatban, hogy él, előtte áll Szirák, kivel minden szörnyűséget megosztani kész. De Szirák letépvén álarcát — egy halálfej, az Ellák halálfeje mered a nézőkre. Mi ez? Ez a lelkifurdalás erejének és büntetésének tragikus erővel való megérzékítése . . . Megretten mindenki s a reménye vesztett Arszil megöli magát . . . Ám mindent megértetnek Tágmának e szavai:

„Ó szerelem, Isten ajándoka,
Dicső erő, hatalmas gyengeség;
Csodaanya, ki ikerekül szülöd
A boldogságot s lélek nyomorát;
Te iszonyú tanító mestere
Mind e világnak, ki felejteni
És emlékezni, ki bosszúlni és
Ki megbocsátani minket megtanítsz,

Ki ölsz, mert reszkető vágyad csak egy:
Hogy éltet adj . . .!"

És Vendrőnek, a főpapnak szavaiban az egyesek bukásának láttára, a költői kiengesztelés:

. . . Ezren haltak meg e csatán, de föltámadt egy nemzet általuk s virulni, élni fog! . . .

A darab végződik azzal a méla akkorddal, melyet a mű prológja is kifejez ezekben a szavakban:

„Egyesek bukásán egy nemzet föltámadása."

. . . A tragédia teknikai része minden elismerésre érdemes; teljesen kiforrott, megérett drámai művészet terméke ez! Oly világosan, oly egyszerűen van megírva az egész és mégis minden sora visszazengi a sejtelmet, az idegeinket megfeszítő titkot; oly nyugodt a hangja — a drámaíró tárgyán is, hangján is föltétlenül uralkodik — és mégis erős, magával ragadó a drámai sodra. Nagy és öntudatos erő tartja össze a művet és fejleszti benne izgalmas drámaisággal a cselekményt. A nyelve bűbájosan szép, zengő, ősmagyar zamatú nyelv, mely nemes ércű hangot ad és megrezdíti magyar szivünk idegszálait. És ahogyan a tragédia eszméjét és a végzetszerű jóslatot belekapcsolja, beleolvasztja története eleven folyamatába, amint nála az alapgondolat szerves egészet képez a mű gerincével és minden tagjával, amint ráborítja az egészre a végzetszerűség sejtelmes-

EGYETEMI KÖNYVTÁR SZEGED

ségét, amint elevenen folytatódik az *egész* részeiben s amint e részek összhangzanak az egésszel, kiegészítve azt és megelevenítve az egész munkát, — mindez egy nagy teremtő erőnek diadalmas bizonysága . . .

7.

V. LÁSZLÓ.

Ez a szomorújáték nemcsak ötödik László tragédiája, de tragédiája Hunyady Lászlónak, Cilley Ulriknak és Gara Lászlónak is, sőt még ennél is több: ebben a tragédiában benne van a magyar nemzet örök tragédiája. Ahogy ötödik László, a király és Hunyady László, a nagy Hunyady János fia szemben állanak egymással, az utóbbi a nyiltszívű, hű, becsületes, de önérzetes és érzékeny nemzetet, — ötödik László pedig idegen házból eredő uralkodóink kétkedését, sötét gyanakvását és bizalmatlanságát képviseli Rákosi szomorújátékában. Ez pedig, ez az ellentét, ez a minden viharral dacoló, szilárd híddal talán soha át nem építhető szakadék a nagy, a halálos magyar tragédia, mely századok óta szorítja már össze a magyar szíveket és még Isten tudja, hogy mily belátthatatlan hosszú időn át fog könnyet sajtolni a magyar szemekbe. Ez az örök tragédia sír, zúg, átkozódik, busong és viharzik Rákosi *V. László*-jában. Ennek a műnek ez ad talajt, hátteret, levegőt, ez borít fölébe eleven eget, melyen

sötét, viharos, folyton gomolygó, egymással örök harcban álló fellegek tornyosulnak. A legelevenebb művek egyike ez, melyet valaha olvashattunk: megelevenedik benne történelmünk egyik leggyászosabb korszaka és a mű minden sora fülébe zúgja az olvasónak rettentő nemzeti keservünket. Történelmünknek ez a szaka oly jellegzetesen, oly elevenen, oly szinesen és oly élesen támad föl Rákosi munkájában, hogy friss és eleven fájdalommal vésődik az olvasó szívébe nemzetünk akkori helyzetének minden szomorú bizonytalansága, véres és pusztító dicsősége. Nagy, nemzeti költemény ez az *V. László*, mely irodalmunk legnemesebb termékei közé sorolható.

Ki nem érzi örök nemzeti bánatunkat azokban a szavakban, melyeket a kétségbeesett Hunyady László mond szemébe királyának (II. fölvonás, 3. jelenet):

„Nem hazám bűne az álnokság: nyiltszívűség több szenvedést okoz e földön itt neki, mint amennyit álnokság miatt fog bünhődni a másvilágon.“

És erre V. László így felel:

„Igen, *a kérkedés, a szép beszéd hona hazátok!* és a tett a szót, mint sánta eb gyors nyúl után szalad, úgy követi!“

Vagy amikor így beszél a király:

„Hát a király örökké báb csak itt, hogy e

gőgös faj kény és kedv szerint packáz vele. És nincs a sok közül, kik itt éljent ordítanak, csak egy, ki önnön büszkeségének föléje tenné királya méltóságát?! Óh *s ily nemzetet szeressen a király, mely ősjogát hordozva szüntelen ajkán, nyugalmát tépi szét?!*"

Mily jellemző szavak! Ez a király nem értette meg nemzetét és ebből származott szörnyű tragédiája.

A nagy ellentét nemzet és idegen királya közt ebben a jelenetben csúcsosodik ki. A király felelősségre vonja Hunyadyt, mért nem eresztette be Nándor-Fehérvár várába Cilley keresztes vitézeit? Hunyady így menti magát:

„Törvényeink tiltják a végvárakba esketlen harcosokat bocsájtani."

V. László fölháborodik ezen:

„Mindig s *mindig csak a törvény peng szátokon.*"

És Hunyady László feleletéből nemzetünk lelke szól hozzánk:

„Óh király, csak a törvény adhat szilárd talapzatot, melyen trónod, melyen tenmagad is ingatlan állhatsz és taposva ezt, szentségtelen lábbal öntesteden tiporsz s a népet őrző szellemet ellenségül idézed fel."

Nagy, klasszikus jelenet ez, melyben fájdalmasan dobog nemzetünk szívének százados sóvárgása.

De végigvonul ez a bánat az egész művön és már hangot kap az első jelenetben.

Futak mellett a táborban találkoznak V. László és hivei a Hunyady-párttal. A békülés, a kiengesztelődés a jelszó. De Hunyady harcosai és a király nagybátyjának s főemberének, Cilleynek keresztes vitézei mégis mindjárt összekapnak, oly mély köztük az évtizedes gyűlölet. Maga Cilley az, aki szétválasztja az összecsapó kardokat.

Cilley a színre lép, megszólal és minden szava jellemző: megérzékíti rögtön, élesen és jellegzetesen kidomborodóan a saját maga képmását. Fenekéig álnok, képmutató, ravasz, féktelen, nagyravágyó lelke rögtön föltárul előttünk. Halála után vagyunk a nagy Hunyady Jánosnak, akinek gigászi nagysága mellett minden nagyravágyás tétlenségre volt kárhoztatva. De kidőlt az óriás és szabad a tér Cilley előtt, akinek lelkét *két sarkantyú* serkenti: szörnyű nagyravágyása és a Hunyadyak ellen táplált tajtékzó bosszúvágya. Cilley azonnal a cselekvés terére lép. Bánffy Pált, aki jószágainak elvesztése miatt bosszús a Hunyadyakra, rábírja hogy *vessen konkolyt* a Hunyady búzája közé, vegyüljön a király kísérete közé és izgasson a Hunyady-fiak ellen.

Megjelenik a Hunyadyak másik nagy ellensége, a nádor Gara László is, aki szintén nem

volt tétlen és „sok apró hírt bízott a szellőkre, melyek körül lengik a király fülét.“ Ezek a Hunyadyakról szóló apró hírek arra szolgálnak, hogy gyanút és izgékonyságot keltsenek a király hiszékeny és ledéren könnyelmű lelkében. A királyi léleknek e két jellemző tulajdonságát Gara nádor az ő ravaszságuk aranybányáinak mondja. A Gara ravaszsága határtalan és szinte démoni mértéket ölt. Megvett egy vén banyát, hogy jóslatot mondjon a királyra. Ez a jóslat, — mely ekként szól: „László trónjára holló fészkelend s hogy rettegjen saját nevétől,“ — ez a jóslat, melyben célzás van a Hunyadyak hollós címerére és a lappangó gyanúsításra, hogy törekvésük a trónrajutás, — ez a kicsinált jóslat méregcsepp, mely lassan-lassan és föltartózhatlanul megfertőztette a király lelkét. Itt a jóslat, a végzetszerűségnek és titokzatosságnak ez a sejtelmes eszköze az ármány által megrendelt és kicsinált voltában ördögi színezetet kap. Drámairónk több más művében is szerepel a jóslat, de másutt önként pattan ki a jós ihletett lelkéből, V. Lászlóban azonban ez a sejtelmes és titokzatos elem a Gara László ravasz és ördöngős fantáziájának kiszámított eszköze gyanánt válik a dráma egyik tényezőjévé. Lehet-e pompásabban jellemezni a Gara nádor romlott ravaszságát, nagy emberismeretét

és egyben a király gyöngeségét, tétova és babonára hajló lelkét?

Nem ismer határt a Gara számító ravaszsága. Leányát, a gyönyörű Máriát haza rendelte Németországból, ahol nevelődött: meglátja a király és hátha megszereti a gyönyörűséges teremtést; csodaszép fejét még királyi korona is ékesítheti.

Majd jön László király, kiséretével és jő a Hunyady-párt. A nép s a katonák elragadtatva éljenzik kedvencüket, az ifjú Hunyady Lászlót. Fájdalmasan érinti a népszerűségének ez a megnyilvánulása a fiatal király hiúságát, féltékenységét, eszébe jut az ármányos jóslat, mely emlékezetét nem akarja többé elhagyni. Gara és Cilley célt értek, a királyban föltámadt már a gyűlölet a Hunyady-fiuk iránt.

De hiszen azért jöttek Futakra, hogy béküljenek. Gara László lánya, Mária, aki olyan mint a *fehér galamb* és akinek megjelenése a kedélyeket békésebbre hangolja. Sőt egyszerre támad föl a szerelem Gara Mária iránt V. László és Hunyady László szívében. Későbbi nagy összeütközésnek sötét borulását sejtjük a finom rajz mögött, amellyel a szerző a király és Hunyady László kezdődő szerelmét festi. Mily szép szavakkal festi a király ébredő szerelmét:

„Nyelvem béna koldús, mely vágyamnak
merész röptét bámulva nézi.“

Aztán trónjára lép és megrendítő szavakkal rajzolja a pártviszály átkát, mely „sírásója a honnak és gyermekinek, mely szolgája a halálnak és réstörője a külellenségnek". Azért nyilvános békülésre szólítja föl az ellenfeleket, akik kezet fognak. De a drámaíró művészete megsejteti velünk a békülés jelenetében, hogy a visszavonás és gyűlölet sötét fellege ott gomolyog a homlokok mögött, melyek oly símáknak látszanak most a béke derűjében. És látjuk is rögtön, hogy a kiengesztelődés csak látszólagos volt. Be kell tölteni ugyanis az ország kormányzói tisztét, mely megüresedett a nagy Hunyady János halálával. László király fölhíja Gara nádort tanácsadásra. Gara a kormányzói tisztre Cilley Ulrik grófot ajánlja. A magyar főurak: Kanizsa és Rozgonyi tiltakoznak ez ellen, ők a kormányzói székben Hunyady Lászlót szeretnék látni. Meginog egyszerre a béke, melyet az imént kötöttek. A király lelkét elönti a düh, a féltékenység; álnok pártütőknek nevezi a Hunyady pártiakat. De nem szabad büntetnie, nem engedi ezt a számítás; nem engedi a hon java. És jellemzi önmagát ezekkel a mély s igaz szavakkal:

„Legyen bár jobb király, ki tud,
De többet szenvedett, nem lesz soha!"

Az ország kormányzását Cilley Ulrikra bízza, aki csak a király *parancsára* fogadja el a magas tisztet, míg szíve titkon mohó örömtől dagad.

Aztán elbocsátja László király az urakat, hogy találkoznak Nándorfehérvárban, melyet megszemlélni készül.

A fölvonást egy fényes jelenet fejezi be. Cilley gróf leányát Bánffy János, az öreg Bánffy Pál fia szereti. Bánffy Jánosra, aki minden szolgálatra kész, hogy elnyerje szerelmesét, levelet bíz Cilley. Másra nem bízhatná, de a furfangos, számító nagyúr, akinél „minden eszközre aranysugárt vet a szent cél dicsfénye", kihasználja a fiatal Bánffy szerelmi rajongását, pedig nagyobb, káprázatosabb célja van leányával, semhogy a szegény, kis Bánffynak adná. Ez a levél nemzetünk nagy ellenségének, Brankovicsnak, a moldvai vajdának szól, aki apósa Cilleynek. Ennek a levélnek kieszelése ellenkezik a történelemmel. A történelem szerint ugyanis Brankovics jelen volt Futakon, tehát a kérdéses időben nem lehetett Moldvában.

Igen érdekes tehát az íróművész kitalálása. Költői szabadsággal megváltoztatja darabjában a történelmet és levelet irat Cilleyvel Brankovicsnak — Moldvába. Ebben a levélben, mint később megtudjuk, Cilley hű képét adja legtitkosabb szándokának; jelzi, hogy Brankovicscsal közös ügye gyorsan halad a vég felé, írja, hogy a gyönge király akarata csak az, ami az övé és hiszi, hogy nemsokára parancsolója lesz a nemzetnek. Addig is, hogy Brankovics ne

unatkozzék, rövidesen *két golyót*, egy kék szeműt s egy barnafürtű főt fog küldeni neki (a Hunyady-fiuk feje) és ezáltal bosszulva lesz Hunyady Jánoson — Brankovics.

Ez a levél, melyben Cilley gonoszsága és nagyravágyása már féktelen mértéket ölt, — okozója lesz később Cilley tragédiájának. Ez a pár soros levél minden vészes indulatot föl fog még korbácsolni, ennek a levélnek magjából rettentő összeütközéseket növeszt még meg az író teremtő fantáziája.

Ily előzmények után, melyben nagy művészettel van kifejtve a tragédia minden alapeleme s már megvillantak szemünk előtt a legtitkosabb indulatok, amelyek később vészes harcba keverednek, a művészi és eleven szükségszerűségnek ilyen valóban drámai kifejtése után indul meg a nagy második fölvonás Nándorfehérvárott.

Föllép Cilley, klasszikus alakja a furfangos, gonosz számításnak. Amit mond, az remek jellemzése az öntudatos ravaszságnak. Csak lassan szabad előre haladni, „a vádaskodás csak csemege gyanánt jó, mely ha sok, elrontja a gyomrot, mig a kellő mérték jó étvágyat csinál". Csak adagonkint szabad beadni a mérget. „Mért zárta ki keresztesim, kik a király kiséretét tevék, ki a várból?" — ez lesz a reggelire való adag, „jó konc a király ebének,

melyet gyanúnak hínak". Ebédi fűszerül új adag: „mért kerüli Hunyady a királyt? szeme mért oly zavart?" Persze, a bűntudat, a rossz lelkiismeret. Ez az újabb konc már a gyülöletnek ördögét fogja fölrázni álmából. Vacsorára már minden indulatot föl fog fektéből korbácsolni a király lelkében Cilley.

A ravasz gonoszságnak mily megdöbbentő rajza ez!

Egy kapzsiságában és hálátlanságában pompásan jellemzett porkolábot fogad fel Cilley, akinek az lesz föladata, hogy kellő időben zürzavart támaszszon és „pártütést" kiáltva, megrémítse a királyt.

Aztán látjuk a békétlen Hunyady-pártiakat, élükön Rozgonyival, Kanizsával, akik zúgnak és forronganak a királyi tett miatt, mely kormányzójukká tette Cilleyt. Jól ismerik ezek az urak az idegen, nem magyar földön született Cilleyt, jól tudják, hogy Cilleynek köszönhetik a király minden balga cselekedetét; mert Cilley volt az, ki a „király ifjú korát megmérgezé lengeséggel"; tudják, hogy Cilley az, aki csalárd szavakkal gyűlöletet ébreszt a király szívében s ő volt az, aki ily féktelenekké, ily oriásokká nevelte a király szenvedélyeit.

Kanizsa kétségbeesve fakad ki:

„Szegény hazám! Mi haszna a dicsőség, ha

fényes léted gyász enyészetet bir szülni csak?! s kiállva a vihart, saját terhétől roskad le a fa?!"

Erős, jellegzetes körvonalakban elevenednek meg előttünk ezek a honjukat siratő, nemes magyarok.

Halált kiáltanak a nemzetrontó Cilley fejére. Hunyady László ott van köztük, de semmit se hall az elkeseredésnek ebből a nagy viharából. Már leköti minden érzékét a szép Gara Mária, szerelme agyát, szívét elbódította. De mikor fölvilágosítják barátai vészes elhatározásukról, ő maga az, aki csodaszép szavakban lecsillapítja őket. Neki most vendége Cilley, orgyilkosság volna, amit szándékolnak és így „gyalázattal békítenék Hunyady János nagy szellemét." Az országnak ezt a nagy sérelmét az egész országnak kell elintéznie. És emlékeztet atyjának, Hunyady Jánosnak halálos ágyán mondott utolsó szavaira:

„Te fiam, háládatos barátaid iránt, ellenségid iránt nagylelkű légy."

E beszéd, melyben jellemzően tárul elénk a Hunyady László karaktere, lecsillapítja a lázongó magyarokat. De éppen, hogy elült a vihar, amikor — mily művészi fordulat! — fegyveresek jönnek és hozzák a fiatal Bánffyt, akit elfogtak a Cilley levelével. A levelet fölbontják és nyilvánvaló lesz a Cilley gróf gaz árulása. Hah, most Hunyadyból tör ki már vad erővel

a mindent elsöprő indulat. Akitől az imént a békítés enyhe, lágy szavát, a bölcs belátás megnyugtató és csillapító igéit hallottuk, — most a kétségbeesésnek, az utálatnak és gyűlöletnek ily rettentő erejű szavaira fakad:

„Haha! Átkozd magad —
Átkozd meg cinkosid — s becsületed
Mint macskakölkeket mocsárba fojtsd!
Ó hogy ily névvel nem nevezhető
Kaján, bitang bűzhödt lehelletével
Nem terjeszt döghalált, hogy az erény
Rakásra hullva el, nyomát jelölje.“

És siet a királyhoz. De Cilley már megelőzte, már beadta László királynak a reggeli adagot. — Viharzó indulattal fogadja Hunyadyt a király. Ez az a nagy jelenet, amelyről e fejezet bevezetésében már szólottunk. Egyfelől Hunyady, a kinek lelkét rettentően fölháborította a Cilley árulása, — másfelől László király, akinek lelkét megmérgezte ugyanaz a Cilley; király és nemzet (mert itt Hunyady maga a nemzet) szemben egymással két partján a mély szakadéknak, melyet a gonosz ármány huzott közibük. A szavakról, melyeket váltanak s amelyekben történelmünk lelke elevenedik meg, szólottunk már. Az összeütközés alkalma az, hogy Cilley keresztesit Hunyady a várba be nem bocsátotta. De ez csak alkalom a művésznek arra, hogy drámai erővel állítsa egymással szembe a két

nagy ellentétet. A kétkedés, a bizalmatlanság, a féltékenység, a sebzett dicsőségszomj a király lelkében e jelenetben kél harcra, ütközik össze először a Hunyady lelkének kétségbeesett, vad honfifájdalmával.

Mi mást mondhat a hiu király:

„Kiséretem gyanánt jövének (a keresztesek) és ti a nyíltszívűek, a törvényesség színe alatt siettetek, *más alkalom hiányában engem, királyotok megsérteni.*"

És mily mély, mily százados fájdalom zúg a Hunyady László keservében:

„Átkozott a nyelv, az elme, mely kettős munkával bennünk' ez örvény szélire sodort: a bizalmat király és népe közt lerontva."

De hiába figyelmezteti a királyt:

„Szakaszd magad azoktól el, kiket a jobbak átka sújt, kiknek hazug ajkán bűnné lesz az erény s akik majdan egy ország eljátszott üdvéről kell, hogy feleljenek! Uram király! Ne zárd el füledet szavam elől!"

De hasztalan, a király nem hallgat rá s bőszülten hagyja ott Hunyadyt.

Ekkor lép be Cilley. Csak ketten állnak szemben egymással. A történelem szerint ennek a véres jelenetnek részesei voltak Hunyady barátai; Cilleynek, — akit fontos ügyek elintézésének ürügye alatt hívattak ki Hunyady és Szilágyi Mihály az istentiszteletről, — Hunyady

szemére vetette galádságát; heves szóváltás keletkezett, a fegyverek összecsaptak s a véres tusában Cilley holtan esett össze. Rákosi tiszta, művészi érzékével megmásítja itt a történelmet. Amit Rákosi csinál, az tisztább, világosabb, elevenebb; a művészet más világ, emberibb, mélyebb, igazabb és kristályosabb; az élet bonyodalmas, zavaros és nyugtalanító, a művészet szervesebb, összehangzóbb, logikusabb; a nyugtalan és elmosódó körvonalak a művészetben határozott élt nyernek, mely aztán erősen véződik be emlékezetünkbe. A történelem lelke a fő és e korszak történelmének a lelke megelevenedve, kigyulva, -- lázasan figyelő szemünket megigézve él Rákosi Jenő drámájában. Tehát szemben áll egymással Cilley és Hunyady, a nemzet megrontója és a nemzet reménysége.

A síma Cilley most is hízelegve kezdi:

„Ifjú hős, keresztesimnek nyiss kaput!"

S erre a síma beszédre Hunyady feleletében a tomboló düh:

„Nyisson kaput undok lelkednek, áruló, a pokol!"

Mily démoni erejű szavakat ad a költő a gyűlölet kifejezésére Hunyady szájába:

„Kontár vagyok
Átkozva tégedet, az átkozásban!
Ki átkos rém gyanánt közénk s királyunk

Közé fúródtál! És kihez? Ó hogy
Méltó nevét tudnám ocsmány lelkednek:
Mely elsővé tesz undok ördögök
Között, mely a sötét bujálkodót
S az apagyilkost öntudatra kelti."

És előmutatja Cilleynek a Brankovicshoz írt levelét. Cilley kardot ránt Hunyadyra, aki a csapás elől félreugrik, kardot vesz a falról és levágja Cilleyt. Erre rohannak be Hunyady barátai: Rozgonyi, Kanizsa és a többiek. Kanizsa megrázza Hunyady kezét és Rozgonyi győzelemnek mondja Hunyady László tettét. De berohan a király is és elszörnyedve látja a gyilkosságot. Fölháborodva követeli a vár kulcsát és távozik, halált igérve a Cilley gyilkosának.

Igy végződik a mozgalmas, viharos második fölvonás, végső jelenetében a bekövetkező tragikum vészét sejtetve velünk. Mily zordon, mily sötét volt ez a fölvonás, mily rettentő zord indulatok vítták benne csatájukat. Százados fájdalom és gyűlölség ütközött össze benne a hagyományos ármánnyal. Az alakok, kik az ellentétes indulatokat képviselik, a közönséges emberit meghaladó nagy vonásokban bontakoztak ki előttünk, mintha a régi tragikai koturnuson állanának. A hang is, melyet használnak, zord erejében és búgó fenségében elüt a mindennapostól. Szivünk megdöbbenve figyelte ezt a játékot, mely az ókori tragédia grandió-

zus, nagyszabású és emberfölötti arányaira emlékeztetett. A végzetszerűség megdöbbentő sejtelme dobogtatta meg szivünket, látva a dráma eleven fejlődését. Ezt a végzetszerűséget érzi V. László, aki egy ármányos jóslat hatása alatt áll, de érzi Hunyady László és pártja is. A történelmi végzet szomorú árnyéka borong a dráma második fölvonásán. Ármány, gyűlölködés, féltékeny hiúság és mély honfikeserv gomolyognak előttünk, szóval mindazok a tényezők, melyek oly gyakran alkották nemzetünk történelmét. A *köznek* véres drámája a második fölvonás és izgékonyan, megdöbbenve lesve a folytatását, — meglepve látjuk, hogy egy új, kedves és méla fonalat sző bele a költő a tragédiába, a szerelem fonalát és hogy ezzel a mély művészi találékonysággal tragédiájába mily meleg, mily költői, mily igaz és emberi vonást visz bele. A történelem egy gyönge, játszi szerrel befolyásolható királyt mutat nekünk, aki megfeledkezve a Hunyadyaknak tett esküjéről, enged az ármánykodóknak s elfogatja és kivégezteti Hunyady Lászlót. De a művészt, aki tragikai hőssé tette V. Lászlót, ez ki nem elégíthette. Neki művészileg kellett megindokolnia, emberileg érthetővé és megbocsáthatóvá kellett tennie László király esküszegését. Miként vitte ezt keresztül a drámaíró? Akként, hogy szerelmessé és féltékennyé tette László királyt,

ugyanabba a nőbe szerelmessé, aki Hunyady Lászlót szereti. Ez a nő Gara Mária, Gara nádor leánya.

A király csak kétszer látta még Gara Máriát. Először Futakon, másodízben Buda várában, de ez a két alkalom is már halálos szerelmet támasztott benne. A harmadik fölvonás ennek a szerelemnek megnyilatkozásával kezdődik. Kérdi a király Gara nádort, aki özvegy ember:

„Ó mondd, szeretted-e a nőt, ki lányodat szülé? Ugye-e szeretted? — És te élsz — s ő meghala! Azért nem is szeretted úgy te őt, mint Máriádat én!"

A nagyravágyó Gara boldog: lánya királyi trónra jut. És fölhasználja a király ellágyulását, hogy egy jó szót szóljon Hunyady László érdekében. Úgy-e csodálatos? Gara, a nagyratörő, a Hunyadyak ádáz ellensége, védi Hunyady Lászlót! De ez az ármánykodás magasabb taktikája. Gara maga mondja később:

„Nem érett még meg a kalász, ha majd eljön az aratás, — egy besúgott ártatlan szó több vészt idéz reá, mint mennyit ma elhárított. Nem jó elébe lépni az időnek, csak a türelmet kell jól féken tartani!"

Ez ügyesebb ármánykodó, mint amilyen Cilley volt; ez nem szalad fejjel a falnak, sohase hagyja magát vértezetlenül. Garában már filozófia van, ez már számol alkalommal, hely-

zettel, idővel; amit cselekszik, az már az ármánykodás tudománya.

A Gara szava meg is engeszteli a Hunyadyak iránt a királyt, akinek szívét a kezdő szerelem édes-bús lágysága engedékennyé tette. Hajlandó fogadni a Hunyadyakat. Trónja elé járulnak Hunyady, barátai és anyja, Szilágyi Erzsébet.

Erzsébet leleplezi László király előtt a meggyilkolt Cilley ocsmány árulását, átadja neki Cilleynek Brankovicshoz írt levelét. Itt újból művészi módon szerepel a levél, mint a dráma mozgató tényezője.

A királyt rettentően megrázza ez a levél. Kiolvassa belőle nagybátyjának, nevelőjének, leghívebb barátjának szörnyű perfidségét. Meginog hite az egész világban. De kisebbedik szemében Hunyady László bűne is. Megbocsát neki. Azonban piszkos és égető lávaként öntötte el lelkét a Cilley gróf gazsága. Felejteni, elkábulni akar. Táncot, zenét kíván. Látni óhajtja szerelmesét, Gara Máriát.

De Szilágyi Erzsébet, az aggódó anyának a drámában remekül megrajzolt alakja, — nem engedi még mulatni. Az ő „rémült lelke előtt óriásként emelkedik föl a balsejtelem.“ Fél, hogy a király egy szerencsétlen órában megbánhatná még fölindulása első rohamában adott bocsánatát. Kéri a királyt, esküdjék meg, hogy

nem fogja megbosszulni Hunyady Lászlón Cilley halálát.

A király megérti ezt. Mert ha ő csalódhatott Cilleyben, kit legbecsületesebbnek hitt s aki a legálnokabb volt — akkor igaza van annak, aki nem hisz. Míly finom vonás ez! És megesküszik! Elbocsátja a Hunyadyakat és érzékeny ifjú lelke a világ galádsága elől szerelme tisztaságához menekül. Ez oly igaz, oly emberi, oly költői. Máriát óhajtja látni. Gara hívatja leányát. Halljuk Gara és Mária beszélgetését. Gara fölemlíti a *László* nevet. — A Hunyady? — kérdi a leány fölvidulva.

— Nem ő, — László király — feleli Gara és a leány kedve elborul.

Ebben a kis jelenetben szinte lehelletszerűen sejteti velünk a szerző Mária szerelmét — Hunyady László iránt.

De Gara azt akarja, hogy a leánya vidám legyen, ne fogadja komor arccal a királyt, aki „a nap királynőjévé vágyik őt tenni."

Mária megigéri ezt, bár ugy érzi, „mintha valaki iránt igaztalan volna", ha nyájasan felel a királynak.

De hasztalan minden igéret. A király szomorkodva találja Máriát. Hiába ostromolja őt a király lázas szerelmi szavakkal, a szerelem oly csodaszép kitörésével, melyhez hasonlót csak

keveset olvastunk, — a leányt nem tudja fölvidítani. Hasztalan a királyi szó.

Mondja is szegény László:

„Szegény, szegény király, ki milliók között oly egyedül, oly árván áll, — kinek hatalma nem terjed tovább, mint hol a félelem határa van, — ki hasztalan koldul egy mosolyért!“

De ez se használ. Nem használ szerelmi kétségbeesésének oly megrázó kitörése sem, mikor búról, halálról hallja beszélni ez üde, szüzi virágszálat:

„A természet szokott medréből kicsapott — és kárhozatról álmodnak az angyalok. Halálregét beszél az élet s a halál örömujjongva vig táncot lejt, csörtetve csontjait.“

Semmi se használ. Meg van minden hatalma a királynak, de nincs meg varázsa, mely megnyitná neki a lány szívét. Magára hagyja Máriát.

Jön Hunyady László. Szemben állnak egymással Hunyady és Gara lánya. És megértik egymást rögtön. A harcok közt nőtt Hunyady nem tud a király színes, ragyogó nyelvén, beszédében nem csillan föl a szerelmi vágy káprázatos, szivárványos színpompában, — egyszerű, igénytelen a szava — és meghódítja mégis mindjárt Máriát. Nem kell harcolnia, nem kell könyörögnie, nem kell bűbájos szavakra nyitnia száját — és mégis az ölébe hull minden. Oly boldogok. Átkarolják egymást.

De belép hirtelen a király. Meglátja az ölelést, „ezt a pokolbeli káprázatot," — és lelkében rettentő féltékenység támad. Ismét Hunyady az, ki „gátként útjába áll." Minden gyűlölség föltámad benne. Féktelen és fegyelmezetlen lelkét a bosszúvágy fölkavarja, megbánja bocsánatát és ujból esküszik, de most már a pokolra.

A negyedik felvonásban fényesen fejti ki a költő ennek a királyi léleknek féktelen indulatosságát, hullámzó nyugtalan, szenvedelmes, fegyelmezetlen háborgását. Most látjuk tisztán a Cilley nevelését. Cilley nevelte ilyennek a királyt, Cillei nevelte a királyi lelket erre a tragédiára.

„Nem ismerem önmagamat s te nem szívemet — szól a király Máriához, — mely vagy szeret, avagy gyülöl, közép uton nem jár soha! s mit befogad, egész tűzzel karolja át, önlángján olvad el, vagy önfagya dermeszti érzéketlennné."

Majd egy sugárért könyörög Máriának egy sugárért „melybe reménye megfogozhatik" — majd elsűlyesztené az egész világot, lerontaná az égi boltozatot és „vakéjbe döntené e gaz büntanyát, hol az arcátlan álnokság imázva az ártatlanság álarcába bu"; egyszer azt kívánja, Máriától, hogy legyen vidám, majd pedig azt óhajtja, hogy „oly dult arcot öltsön, mint ön-

gyilkos fia sirján őrült anya," — majd alázattal imádja, majd pedig megátkozza szerelme tárgyát

A szerelmi indulat minden hulláma gát nélkül hömpölyög végig ezen a féktelen lelken.

S rettentő és vad viharzása után ujra könyörög; kéri Máriát, mondjon le Hunyady Lászlóról, büszke királyi szivét porba alázza a leány előtt, de Mária nem tud lemondani és a király elrohan s ajka halálitéletet zug . . .

Igy világítja meg a művészkéz rajzolta szerelem a történelem zavaros rejtélyét . . .

Mária magára marad és szörnyü nyugtalanság fogja el. Félti Hunyady Lászlót, kinek fejére halált mondott a király és küldi hozzá atyját, hogy könyörögjön Hunyadyért.

„Könyörögj,
Mikéntha jó anyám akarnád ki-
Imádkozni behorpadt sírgödréből;
Csititsd haragját, szeliditsd dühét,
Tanitsd felejteni, tanitsd mindenre,
Csak a bosszúnak véres gondolatját
Irtsd ki agyából!"

Gara megy is, de nem hogy a király dühét szelidítse, hanem hogy kibékítse Cilley sötét árnyékát, hogy Hunyady *vérével* adja vissza Cilley kóbor szellemének nyugalmát.

A kocka tehát el van már vetve.

Immár hiába könyörög Mária Hunyady Lászlónak, hogy meneküljön. Hiába kérik erre

Hunyadyt barátai is. Ha menekülni akarna is, ha nem is tartaná vissza becsületes lelkének hivő bizodalma és Mária iránt való szerelme, már késő volna.

Már jön vissza az álnok Gara, jelezve a király föltarthatatlan haragját és magával ragadja a leányát, „mert leánynak nem lesz való a jelenet, melytől a férfiak is rettegnek".

A jelenet valóban borzasztó. Jelenti előre is az ifjú Hunyady Mátyás a király bősz haragját. Majd beront maga a király porkolábjaival. V. László vad indulattal támadja meg Hunyadyt, szennyes becsületrablónak, holt ember rágalmazójának mondja, mig Cilleyt most már tisztának, ártatlannak nyilvánítja.

„Álnok cselszövénnyel
Kicsaltad eskümet s bizalmamat!
Kacagva dörzsölöd gyilkos kezed!
Aki koholt vádakkal önbűnöd
Hazudtad Cilleyre".

A fölindult Hunyady kardot ránt, bár mindjárt leereszti, amire a király parancsára vasra verik a felségsértőt. Elfogják barátait és Mátyást is s a király emberei halált kiáltanak Hunyady Lászlóra.

— Ti mondtátok, nem én, enyim az amen csak! — mondja rá a király.

Az ötödik fölvonás bús, megrázó, hatalmas költemény s oly végtelenül izgató, — tán éppen

azért, mert a történet szörnyű borzalmát nagy művészet enyhíti. Meglepő színszerűséggel van benne megoldva a kivégzés színpadi kérdése; egy csöpp sem jut a színpadra a Hunyady László véréből és mégis, minden kiömlő vérnél iszonyúbb, ami előttünk történik. A lelkek rettentő harca tárul föl előttünk oly izgatón, oly lenyügözőn, oly lélekzet-visszafojtóan, s figyelmünket oly erővel ragadja meg s oly delejesen köti le, hogy el kell ámulnunk ekkora művészeten.

Az első jelenetben Gara sietteti a porkolábokat, végezni rettentő tisztüket. A nádor azt hiszi, immár elérte célját: Mária szerelme, tárgyát vesztvén, lelohad, László király marad, Mária királyné lesz és tulajdonképpen — Gara az uralkodó.

Mária, aki már látta a Szentgyörgy-téren emelt vérpadot, jön magánkívül: „az őrület jótékony menedék volna földúlt lelkének". Kéri apját, vezesse el őt a királyhoz kegyelmet esdeni.

Ám ez halomra döntené Gara terveit. Inkább azt hazudja leányának, hogy megtörtént már a szörnyű esemény.

Mária megőrül fájdalmában s a kétségbeesett Gara egy fülkébe vezeti.

És jő a király. Földúlt lelke nyugtalanul háborog.

„Ó Mária, te kinzó angyalom!
Te alszol csendesen! — szeplőtelen
Szived nem sejti véres játékunkat,
Te nem félsz álmaidtól s az időt
Nem átkozod! — Ó nem egy Hunyadyt,
Eltipranék egy óriás világot
A kedvedért; atyám szemfödelét
Elhoznám éjfelen, ha te kivánnád!"

De reméli ő is, hogy az idő felejtést hoz s „a mult csak álom lesz".

A szerelem himnuszát zengi eszményképéhez, Máriához. Nincs „modern" író, aki intimusabban festhetné a *boldogságért* való rettentő küzdelmet, amit ez a hatalmas, ez a szegény király vív meg.

„Ó, mennyit szenvedünk, a boldogság
Után kapkodva: s vajh — a boldogság
Lesz-e oly nagy, mint szenvedésünk?"

De kitekint az ablakon s látja, hogy ott viszik már — Hunyady Lászlót. Egy pár perc s ő maga lesz a király, a kérő és pokolba — minden ármányos jóslattal.

Ám berohan Szilágyi Erzsébet, rettentő fájdalommal zokogva gyermeke életéért. Könnybe lábbad a szemünk olvastán ennek a szörnyű anyai keservnek, vad és lázas könyörgésnek.

De László király hajthatatlan. Erzsébet hiába rohan az ablakhoz, hogy megállítsa a

bakót, a király nem mozdul, hogy kegyelmet intsen, sőt így szól az anyához irgalmatlanul:

„Imádkozzál a lelkéért s mentsd meg
Testét a hollóktól!“

S az átok, mellyel erre a kétségbeesett anyai lélek a király fejét sújtja, — démoni erejével megrázza lelkünket:

„Ha jót,
Ha rosszat vetsz, arass hálátlanságot,
Jótéteményiden neveld meg gyilkosod!
S barátidat üldözd — fel nem ismerve!
Vérszínben láss italt — és ételed
Halálszagú legyen, ha éhezel!
Ébren a lelkifurdalás, a meg-
Fojtott igazság véres szelleme
Kisértsen ágyadon! önvéredet
Lásd fegyverrel kezében ellened.
És koronád sulya olyan legyen,
Mint bűnödé!“

Ezzel az átokkal hagyja magára a királyt a szörnyű éjfélen. Sötét van és hideg, — a király legalább fázik, bár Gara azzal nyugtatja, hogy meleg van, nyár közepe van. (Ez poetica licentia, mert Hunyadyt márciusban végezték ki.) A hideg ellen még lehetne tán tenni, de mit tegyen Gara a király félelme ellen, mely kisértetet lát mindenütt. El is rendeli, hogy el kell temetni *őt* és megszentelni a sirt. Ugy fél, kéri

Gara kezét, kezébe veszi a nádor reszkető, vén kezét.

Gara, hogy kedvre deritse, kinyitja a fülke ajtaját, hová az előbb Máriát vezette s ahol az elpihent. A király bemegy, de rögtön irtózattal rohan vissza — Mária öngyilkos lett, holtteste feküdt oly nyugodtan a fülkében. Furfangos, cseles, öntudatos, számító Gara megbotlottál hát te is, megbotlottál, megbuktál egy szívben: a lányod szivében. A fájdalomtól megtört Gara ölében viszi el halott lányát s a király egyedül marad. Egyedül, egészen egyedül és nincs vele más, mint átkos koronája, véres királyi palástja. Még utolsó csapásként megtudja, hogy Hunyady Mátyás és a pártja megszöktek börtönükből — s a bősz jóslat ujra életre kel fölfordult agyában. A Szilágyi Erzsébet átka szörnyü valóra válik s kintól vonagló lelke előtt egy látomány tárul föl, mely végkép megtöri: ragyogó fényben látja a koronás Hunyady Mátyást . . .

*

Nagy részletességgel foglalkoztunk *V. Lászlóval.* De ezt a drámának nagy jelentősége magyarázza. Hiszen vannak ezenkivül is szép számmal Rákosi Jenőnek más nagyértékű drámai művei, vannak munkái, melyeknek finom, elragadó, intimus költészetével és bűbájos varázsával *V. László* tán nem versenyezhet. Ez a tragédia azonban minden erején, megrázó kon-

cepcióján, szinte szoborszerűen megérzékített vonalainak grandiózus voltán, hatalmas jellemfestésén, klasszikus nyelvén fölül még rendkivüli méltánylásra tart igényt nagy történelmi perspektivájánál fogva és mert hatalmas, szívbe markoló hangot ad százados nemzeti fájdalmunknak. E drámának hatását és értékét ez még inkább megnöveli és irodalmunk oly remekművévé avatja, minőt csak kevés nagy művészünk alkotott ihletének ritka magasztos szakában.

8.

ENDRE ÉS JOHANNA.

Ez a remekmű talán legfinomabb, legművészibb darabja Rákosi Jenőnek. A *Tágma* bizarr és zordon fensége, a *Szerelem iskolájának* költői, gyöngéd és bűbájos álomlátása és *Ötödik Lászlónak* a nemzeti fájdalom mélységeibe világító, századokat átfogó perspektívája mellett *Endre és Johanna* egy igen különös, igen finom, remek művészi rajzú szerelmi tragádiával és egy káprázatóan érdekes korszak plasztikus megérzékítésével ragadja meg lelkünket.

A művész, akár az életbe, akár az élet krónikás rajzába: a történelembe nyúl, csak nyers anyagot markol kezébe. Ennek az anyagnak, hogy művészet legyen belőle, a teremtő művészi lélek háborgásán, forró erjedésén és reszkető vajudásán kell keresztül mennie. Mire kikerül a költő lelkéből, látszólag megváltozott egészen: mintha egy új, egy más világ része volna. Alkatelemei ugyanazok s az egész mégis más. Mint a meteornak atomjai, melyek egy

más csillagzat részeiként földünkre hullanak, azonosak e föld elemeivel, — mégis egy más világnak idegen és titokzatos hirnökeként tűnnek szemünkbe, — azonképpen a művészet is egy más, új, titokzatos, mély, tisztább és kristályosabb világként káprázatja szemünket.

Endrének és Johannának történeti anyaga is átformálódott teljesen Rákosi Jenő művészi képzeletében. Át is kellett formálódnia, hogy Endrének és Johannának szomorú és visszás történetéből, amint az a valóságban megesett, — Endrének és Johannának *tragédiája* keletkezhessék. Mert amit a történelem nyújt nekünk, az egy izgató, rettentő és leverő esemény, melyből az író teremtő ereje fenséges, lelkünket megrázó és mégis kiengesztelő tragédiát formált. Mennyire átformálódott, mennyire megváltozott ez a történeti esemény a Rákosi darabjában, mily sokban távozik el ez a darab a történettől és mégis, a szerző munkáját joggal nevezi történelmi tragédiának, mert annak a korszaknak jelleme, sajátsága, lelke plasztikusan megelevenedve lép elénk Rákosi Jenő művében . . .

Tudjuk a történelemből, hogy Endre, magyar herceg, Róbert Károly király és Erzsébet királyné fia, már tíz esztendeig tartózkodott Nápolyban, amikor oltárhoz vezette jegyesét Johannát, néhai Károly kalabriai herceg leányát, Róbert nápolyi király unokáját és trónja várományosát.

Rákosi darabja úgy kezdődik, hogy Johanna és az udvar *várja* az esküvőre Endre herceget Magyarországból: Johanna ekkor még nem ismeri jövendőbelijét, akivel családi és uralmi politika jegyezte el őt.

A darab első részében plasztikus művészettel mutatja be nekünk az író az akkori nápolyi udvar feslett, buja és csillogó miliőjét, az élvhajhászó és lelke fenekéig romlott nápolyi előkelőségnek álszenteskedését, képmutatását.

Amikor a nápolyi ferenci barátok egyike naivul kérdi társától:

„Mit is jár ez az udvari nép annyit a templomba? Bőségben áll, kényelemben fekszik, fényben jár: mitől lenne vétkes az ilyen?“ — bölcsen felel ez a másik:

„Többet vétkezik az ember a bolond kedvétől, mint a sanyarú szükségtől.“

Fölvonul az egész udvar és „bizony, az imádság őket minden nap összehozza, bár másban százfelé szaladnak szét vágyaik.“ Fennen sóhajtoznak a haldokló Róbert nápolyi királyért, de titokban így gondolkoznak: „lelketlenül zavart egymásra bennünket, míg élt, mit veszthetünk, ha már nem él.“ Éppen a király kétes állapota miatt küldtek követet Endre, magyar királyi hercegért, ki Johannával utódja lesz a nápolyi trónon és jelentik is már, hogy Endre udvarával közeleg Nápoly felé.

Látjuk a nápolyi udvar híres intrikus asszonyait, köztük a trónra szomjas tarentói és durazzói hercegasszonyokat, „akik könnyes szemmel beszélnek a király közeli haláláról és reszkető kebellel várják, hogy meglegyen már“ és akik „testüket eltakarva templomba járnak szolgálni Istent és otthon az ördögnek megoldják övüket.“ És az egyéb udvari nép, feslett, ármányos, élvhajhászó mivoltában; kétszínűségükkel, kendőzött símaságukkal, súgás-búgásukkal, elrejtett viperamérgű megjegyzéseikkel mily fényesen jellemzik magukat.

Mondja az egyik udvari dáma:

„Bosszúból én megrablott boldog ifjúságomért épp oly gonosz alávaló szemét vagyok, mint e királyi csőcselék feslett hajlamból rossz és fajtalan.“

És ebben a környezetben nevelkedett a két anyátlan királyi unoka: Johanna és húga Mária, aki viszont István, magyar hercegnek van eljegyezve.

Ezt a nevelést így jellemzi Sancia, Morcone grófné:

„Rám lévén bízva lelkök, rendszeres
Kolostoréltet élnek én velem.
Reggel elmélkedések szentek életéről,
Délben misére; az ebéd után
Petrarca zengzetes szonetjei,

Majd séta, szép mesék multról s jelenről,
S lefekvéskor egy porció Boccacció."

És találóan jellemzi is mindjárt a két leányt. Mária — az vaj, annak tetszése szerint adja alakját — az olvadásig. Ellenben „Johannát nem mintázták lágy anyagból, formálni nem lehet, azt vésni kell; több rejlik abban, mint a mit kora s neme föltennünk enged." Sancia oktatátait, példáit mohón hallgatja ő is, „*de a tanulságot ő vonja le*", nem kérdi a Sanciáét.

Most, mise előtt, az éjszakára gondolnak és készülnek ezek az udvari hölgyek, mert ez éjjel lesz Nápoly védszentjének, Szent Januárió-nak ünnepe, „amikor a bűnös Nápoly szilajon farsangol az utcán." Sancia a királyi unokáknak „lefestette ez éj bódító kéjét, örömét; a tarka látványt, őrült tömeget s fölingerelte a vágyukat résztvenni ez ünnepen."

Mária bele is egyezett azonnal, Johanna azonban előbb gyóntatója tanácsát kéri.

Minden alak, amint föllép, mindjárt úgy szólal meg, hogy vele plasztikusan jellemzi önmagát, nevét, korát és állását; nagy művészet ez, nagy megálmodó és megérzékítő erőre vall, elmult korok embereit ily jellemzően és korfestően megszólaltatni tudni.

Johanna lelkét is azonnal látjuk e szavakban: „Ah, rosszul érzem magam e világon! Hitványak mind az emberek!"... „Egyet sem

ismerek, ki más, nem ilyen volna. Nézve őket, megszédül a fejem s én tántorogva, irtózva ettől, kötve ahhoz és utálva mindent, járok köztük itt, egy lánygyerek és mozdulását érzem szívemben utált bűneiknek és megborzadok. Szeretnék férfi lenni, ostorral a kezemben s hajtani, magam előtt kergetni a világot."

És a későbbi tragikus viszálykodás magva benne van ebben a mondatban, mely jövendőbelijéről, Endre hercegről szól:

„Hogy vágyom őt gyűlölni, messze ég alól, aki asszonnyal nyerni eljön koronát. Sereggel, karddal elhódítani országokat: dicsőség férfinak; de lány kezével zsákmányolni trónt: gyávaság."

Mennyivel puhább, asszonyosabb, gyarlóbb anyagból van ennél Mária, aki *két* férfi közt ingadozik: jegyese István herceg és udvarlója: durazzói Károly közt; István távol van, Károly közel, a gyönge, kis asszonyi lelkek törvényénél fogva ez utóbbinak kell győznie.

Tehát Johanna a gyóntató baráttól kérdi meg, elmenjen-e farsangolni? Ám Sancia a gyóntató barát csuhájába öltözteti Bertrám grófot, az udvar egyik élveteg léhűtőjét s ez — megadja Johannának az engedelmet.

Az első fölvonás második részében szemünk elé tárul a nápolyi farsangi éjszaka lármás, léha, tarka-barka, könnyűvérű és érzéki csillogása.

Johanna és környezete halászruhába öltözve vesznek részt a mámoros dévajkodásban, — Mária hercegnő durazzói Károlylyal szövögeti könnyű szerelmük síma és érzéki szálait, — Johannának Bertrám gróf udvarol, de bármennyire szabados hangon is enyelegnek egymással, bármily izgató igéret szól is Johanna szavából, — történik valami, amitől, mint széltől a köd, ez a léha mámor szertefoszlik.

Ám előbb bepillanthattunk Johanna lelkébe. Ezt mondja udvarlójának, Bertrámnak:

. . . „Mikor
Világra jöttem — ó mért jöttem, azt
Szeretném tudni, — Ciecod' Ascoli,
A költő csillagász, erények tisztelője,
Múzsák barátja, azt olvasta ki
A csillagokból, hogy erkölcstelen
Lesz életem. Máglyán lakolt meg érte
Az oktalan, ki a csillagokban
Olvasta az én szégyenem, de azt
Nem, hogy ő égni fog ezért."

— — — — — — — — —

Még alig vagyok tizenhat éves. Más leány
Ilyenkor együgyü ártatlanságban
Kíváncsian kukucskál a világba . . .
. . . Míg én, tizenhat évemmel, — óh
Egy rothadt kor példánya, itt vagyok:
Előttem nincs titok, mindent tudok,
Utcán csatangolok, ledér beszédben

Enyelgek éjjel itt egy udvaronccal,
S Sanciára van rábízva testem, lelkem!
— — — — — — — — — —
Haha Sanciára! Ó az a bolond
Csillagvizsgáló! Egy egész világ,
Egész egy udvar fárad rajta, hogy
Igaz legyen, a mit rám olvasott,
S neki elégni kellett! Ó gyerünk,
Gyerünk halász barátom: itt vagyok,
Egy bomlott kedvű szép halászleány,
Tiéd, mit nyerni tudsz ez éjszakán!"

. . . De Berrám semmit sem tudott nyerni. Egy halászlegény jött utukba, egy igazi halászlegény, aki csókot akart rabolni Johannától; a királylánynak ugy kellett menekülnie üldözőjétől, akitől egy *idegen*, aki tanúja volt az épületes jelenetnek, mentette meg.

A szép, ismeretlen férfi és a halászruhába öltözött Johanna szemben állnak egymással. Johannára mély hatást tesz ismeretlen megmentője, ennek is megtetszik Johanna, a kit bámúlva, gyönyörittasan néz. Meg is mondják szemtől-szemben, hogy tetszenek egymásnak. Johanna lovagjának kéri föl az idegen ifjút erre a farsangi éjszakára, majd emlékül csókot kínál neki. De az idegen, ki már átöleli, nem csókolja meg, mert eszébe jut — menyasszonya . . .

Ez az ismeretlen idegen ifjú, aki most érkezett Nápolyba s akit levetett hátáról a farsangi

tömeg lármájától megbokrosodott lova, — Endre herceg, Johanna vőlegénye volt. De eljön kísérete s az éljenző néptömeg és Johanna megdöbbenve, lélekzet-elfulva tudja meg, ki volt megmentője.

Az első fölvonás végződik ezzel a farsangi jelenettel, amelynek magvából nő ki azután az egész tragédia.

... Tehát Endre és kisérete megérkeztek Nápolyba. Bezzeg nem tetszenek a puritán erkölcsű magyarok a léha udvari népnek.

„Fuj, mily mogorva nép! — jellemzi őket az egyik, — csak karika kék az orrukba és kész volna a medve."

„Kárhozzam el, — feleli a másik, — ha azt megérem, hogy ezek szerint szabassék meg az udvari divat! Mivé lennél ledér Itáliám?!"

Ám a magyarok sincsenek elragadtatva. Endre herceg így sóhajt föl:

... „Nehéz köd száll reám s lélekzetem elfojtja ... Minő világ van itt? Mi munka vár reám? A jó itt nem jó? S más a bűn és erény, mint másutt, ülvén fölcserélt helyén?"

Bizony, nagyobb ellentét, mint *észak* és *dél* van közöttük: Ezek egymást soha se fogják megérteni!

A második fölvonásban még mindig a halászleányról látjuk ábrándozni Endrét, aki arcát a magyar királyfi szívébe égette. Jól tudja Endre,

mily oktalan dolog ez, — „egy pára volt, melyet az esti szél elbájoló alakba vert egy pillanatra össze, mely aztán szétfolyt semmibe.“ Mégse tudja felejteni annak a leánynak lenge szép alakját.

De meghiggadt hű kísérőjének, Róbert barátnak figyelmeztetésére:

„Nézd királyi voltod! Pórleányért ábrándozni hagytad el hazádat? Sorsod: a lemondás, hercegem s elhivatásod: élni a jogért!“

Ez a jog, a nápolyi királyságnak atyjától öröklött joga, amelyért mértföldek százait tette meg Endre.

De jön Róbert nápolyi király, kit megtört a betegség. Örül Endre láttán. „Ez jó arc és ismerős. Arcunk a jóság, öklünk a kalapács: ez a Martell-család s az üllő az ismert világ! *Hajh, már az én kezem nem döngeti!*“

És hivatja a menyasszonyt, Johannát, kívánja, hogy még ma esküdjenek meg Endrével. Jön is Johanna az egész udvarral. Ő már ismeri Endrét és retteg szivében: mi vár reá a tegnapi farsangi éjszaka jelenete után. Endre csakugyan fölismeri Johannában éjszakai kalandja tárgyát, a halászleányt, aki csókot kínált neki. Rettentő megrázkódás rázza meg, hiszen már tud róla, „hogy az utcán danolják ez udvar erkölcseit, a feslett, korhely s minden förtelem saját mentségére, királyi hölgyek nagyobb bűnéről tud

mesét"; már fülébe jutott a legújabb pletyka is, „hogy a királyleány egy herceg eljegyzett arája utcán farsangol éjjel, durva néppel álöltözetben dorbézolni jár s az elsőnek, aki kedvébe jár, a kedvese!" Megirtózva, megdöbbenve kérdi Johannát, ő e az, ő volt-e az a halászleány? Johanna tagadja s megesküszik a szentháromságra, hogy mindez rágalom. Endre is megesküszik, hogy királyi ágyát csak tisztességes leánnyal osztja meg.

— Az vagyok, rágalmazó! — kiáltja Johanna.

És igaza van, akkor még valóban az volt. Csak a látszat van ellene, csak a környezete gyalázatos! Ő még maga tiszta volt ekkor, sőt mi több, a fiatal szerelem szemérmes tüzével szerette már Endrét. Az egész megrőkönyödött udvar színe előtt lejátszódott ez a visszás, botrányos jelenet oka mindkettőjük tragikai bukásának. Endre hibázott: beleesett az erkölcs túlzó, kegyetlen és zord szigorúságába és halálra sebzett menyasszonya szívében egy zsendülő szerelmet, megsértett rettentően egy piszokból nőtt, ámde még liliomként fehér és érintetlen női lelket. Johanna, ha már mindent tudott is, ha fülét pajkos és romlott beszédek ezerszer megtöltötték is, ekkor még testileg — és zárkózott, büszke és finom lelke mélyén is romlatlan volt és szerelme föltámadó bűbájos hevületében

minden kincsét tiszta és boldog odaadásban Endrének szánta. És a gőgös, rideg és kegyetlen sérelem, melyet az Endrében megtestesült hideg erkölcs ütött rajta, volt az első lökés, mely a bűn felé sodorta lelkét, amely elvesztette egyetlen támaszát, amely fölmagasztosíthatta volna, a megbocsátó és megértő szerelemben való hitet. Mily mély, meleg, költői és igaz vonás ez, mellyel a költő megmagyarázza a Johanna bukását. Johanna még nem volt rossz, nem volt fajtalan, — mondja a szerző; az öntelt, túlzó és rideg erkölcs tette azzá: nem volt más körülötte, csak fajtalanság és elvesztvén Endrét, nem menekülhetett máshova, csak a fajtalanságba.

A visszás jelenet annyira fölizgatta Róbert királyt, hogy elájult és fölocsúdván, félve közeli halálát, elrendeii, hogy történjék meg azonnal az esküvő. S míg az udvar elvonul az esküvőre, addig a haldokló Róbert végrendeletet tesz, amelyben a nápolyi trónt Johannának testálja, míg Endrét csak férji jog illeti, sőt Johanna esetleges halála után a trón Máriára, húgára száll.

Mire a násznép visszatér az esküvőről, a király meghal. Endre azonnal megtudja Monte Scagliosótól, az államtanács fejétől, a végrendelet mit tartalmaz? Tiltakozik azonnal, az okmányt semmisnek mondja és megesküszik, hogy „nőt és koronát királyi és férji szent jo-

gához csak méltóan vesz fel, vagy sehogy". Addig is Johannát Izoldára, dajkájára bizza . . .

A balságos végrendelet folytán uj bonyodalmak felhője torlódott a nápolyi királyi ház fölé. Megtudjuk, hogy azóta Endre és Johanna kerülik egymást. A viszály híre persze hamar elterjed, „cifrázza, toldja és fürkészi érthetetlenségeit a kandiság" . . . „Szájról száj adja Nápoly térein, utcáin, csapszékben és hol csak alacsony a nagyok hibáján szívesen röhög. Mert szokva van Nápoly rég ez udvar erkölcsén vásítni élceit". De már Nápoly falain kivül is, messzire elterjedt Endre és Johanna viszálykodásának híre: már eljutott Magyarországba is és útban van Erzsébet királyné, Endre anyja, hogy a viszályt elsímítsa.

Addig is összeült az államtanács a derék, hű és szigorú erkölcsü Monte Scaglioso elnöklete alatt, hogy békét teremtsen. Megidézi színe elé Endrét is, Johannát is, mert minden baj oka a fejedelmi pár haragtartása: „itt ha tudnánk ütni rést, meg volna az ajtó, melyen át a béke közénk léphetne".

De Katalin, a tarentói és Ágnes, a durazzói hercegasszony furfangos intrikával még jobban fölingerlik Johannát; az ő trónraéhes vágyuknak nem volna kedves a béke. Johanna kétségbeesve áll köztük!

...„Nincs tanács-
Adóm! Egy lélek sincs, ki magamért
Szeretne. Nincs védelmezőm. Sebesre
Ütött szívemmel járok itt kövek
Között. *Kínálja minden kő magát,*
Vegyem fel s dobjam a fejére annak,
Ki engem *megdobott halálosan.*
S gyönyörrel tudnám szertezúzni a
Fejét, úgy érzem *s aztán holtomig*
Siratni tettem. Két lélek lakik
S birkózik bennem. Rettegek magamtól.
Megmérgezett boldogsággal vagyok
Teli, az marja, rágja szívemet,
S felváltva jóra, rosszra ösztökél.“

Hasztalan ült össze az államtanács, segítni baján a beteg országnak, melyet most már a pápa is hűbérül követelt magának; Endre nem hajlandó békülni, lágy meghajlásra nem hajlandó, telve van még mindig a gyanú mérgével, melylyel amaz éjszaka fertőzte meg lelkét. Johannától sem lehet ezek után várni, hogy „meghajoljon“; kifakad fájdalmasan, „hogy királyok, udvarok előtt a földig alázva áll itt, megszabdalt fátyollal; széttépett lányhíre kézen közön jár és rongyába szennyes csőcselék törülközik“.

Endre fölkiált:

„Ah tiszta koszorút, ne koronát
Hozz nékem és én hódolok neked!“

Mire Johanna:

„Te tépted meg, nem én e koszorút.
Jaj az erkölcsnek, mely szívtelen.“

És Endre csak ezt feleli:

„Százszor jaj neki, ha nagyon szíves.“

A gyűlölet mérgével van már átitatva szerelmük, ki tudja-e majd békíteni őket a közelgő Erzsébet királyné?

De immár jelentik, itt is van Erzsébet, megérkezett. Endre fogadására siet. . . . És Johanna *mindent* remél — az anyától. Mily mondatok is ezek:

„Ó anyja, néki anyja van! Nekem
Nincs senkim! Hogyne voln' erősb!
Szivében hogyha olyan gyötrelem
Emésztené, mint az, mely engem őt,
Van anyja! Van, kinek vállára a
Fejét lehajtsa, van, kinek ölén
Magát kisírja; van, kinek fülét
Panaszával megtöltheti, van anyja!“

Majd könyörög a mennyei hatalmakhoz, hogy nyissák meg neki ez asszony szívét. Mert mért ne lenne Erzsébet anyja — neki is? „Mint friss eső“ termékenyíti meg ez a gondolat a lelkét, reméli, hogy elsírva Erzsébetnek panaszát, „szívét a tenyerébe téve,“ — az anya megfogja őt érteni. De mit mondjon neki? „Mi szó találja meg az egyenes utat szivébe?“

De im már jönnek. Johanna elébe megy a

magyar királynénak, oly keservvel arcán, hogy Erzsébet megdöbbenve kérdi:

— „Ki ez fiam? Arcán egy század kínja tart gyűlést.“

Endre azonban elfordítja anyját Johannától: „Ne róla most anyám! El szobámba, hadd legyek a kebleden újra gyermek!“

Ez igaz, a tultelt szív úgy vágyik arra, hogy kisírhassa magát anyja keblén! De íly kegyetlen szigorúság! Endre nem gondolt most Johannára, akinek nincs anyja, kinek keblén megenyhülne?! Vagy oly romlottnak hitte már Johannát, kinek se szíve, se igaz fájdalma?!

Ez ujabb sértéssel most már végleg a kárhozat útjára lökte Johannát, önmaga, az erkölcs szigorú, tiszta kezével.

És Johanna fölkiált:

... „Ó levegőt nekem!... Elfordította tőlem, mielőtt láthattam volna! Szörnyű vagy te erkölcs, oly borzasztó vagy törrel a kezedben, kivel a bűnösök szívét, kegyes mosollyal ajkadon, átal vered. Vész, háború, ragály a társaságra, ahol te termesz.“

— Jösztök furiák, — szól a hercegasszonyokhoz, — tiétek testem, lelkem! Szerződésre nyujtom a kezem. Tapsolj pokol!“

Most visszajön Erzsébet, helytelenítve fia tettét, de Johanna tiltó mozdulattal tartja vissza és eltávozik.

Ám a bölcs magyar királyné mégis azt a tanácsot adja fiának: „kopogtass nőd ajtaján; gonosz világ van itt, anyátlanul nevelkedett gonosz kezekben . . . De ifjú még! Kopogtass ajtaján: vedd oltalmadba. Ha a rossz felé elhajlott, hajlítsd vissza, te, a férje, a gyenge csemetét. Nézd ifjú voltát, szánd asszony voltát s nagylelkű szíveddel s szerelmeddel tisztítsd magadhoz őt."

Endre megfogadja a bölcs tanácsot, — de már késő. Nejét nem találja szobájában. Az elkeseredett Johanna romlott udvarával éjjeli mulatságra ment, mivel a kastélyban az udvari gyász tiltá mulatni, — a királyi kriptába. Eleinte maga is irtózott ettől, de lelkének sértett büszkesége vad daccá vált már s a dac engedett a csábnak.

Endre az éj sötét leple alatt szökő durazzói Károlytól és kedvesétől, Máriától tudja meg, hol van Johanna?

„Milyen világ! a legbecsületesebb az benne, aki lányt szöktetni jár éjente, lopva, más menyasszonyát!"

Vad káromlásban tör ki Endre szörnyű felháborodása, le akar rohanni a kriptába, száz hóhért vinni magával, oly vérfürdőt csinálni, hogy „a koporsók, rémes gályaraj, lihegve táncra keljenek vérhabon."

De rettenetes vihar támad, oly szörnyű,

hogy megreszket a föld, meginognak a paloták, a végítéleti időben a tenger is kicsap medréből s kitör a Vezuv. Megrémülve rohan föl Johanna a kriptából és félelmében magán kívül rebegi el Endrének, mi történt: a holt király kifordult sírjából s a testéről levált feje Johanna ölébe hullt.

Mily pokoli kép!

Irgalomért, oltalomért reszketve fordul Endréhez, de ennél már nincs irgalom, ellöki a „becstelent." És otthagyja az irtózatában remegő nőt. De ennek ré..nületében eleven ember, oltalmazó kar kell most a pokol föltámadt szörnyűsége ellen. Jókor jön a szép tarentói Lajos, akinek így valósággal karjába lökte Endre-Johannát . . .

Erzsébet készül vissza Magyarországba és magával akarja vinni fiát, Endrét. „Mert mi vár itt reánk Nápolyban? — mondja Róbert barát. — Királyi cédaság prédája lesz, bohóc udvarlók, léha asszonyok, kerítőknek vásárja lesz a trón." És míg Róbert barát és Monte Scaglioso hírt várnak a pápai udvarból, ahol „két követ talál csak tárt ajtót: az arany s az asszony", — addig fölvonulnak újra a színre a léha asszonyok, a bohóc udvarlók (IV. felvonás) és jön Johanna is, a meséről, mert mint az egyik udvaronc, Melazzo gróf mondja: „Mégis misére jár? Helyes; Isten félelme nélkül nem oly kívá-

natos a tilos." Tarentói Lajos már nyíltan ott forgolódik Johanna körül, aki egészen odaadta már magát a pokolnak. Jegygyűrűjét Lajosnak adja és ama szörnyű éjjelről most már így emlékezik:

„Lehet, hogy sok bűnös megtért amaz éjjel. Én tudok egy ártatlant, aki akkor rémületében tántorodott meg."

És már mindenki tudja, ki volt ez, „az ártatlan?"

Megkérdi udvarát, mit szólnak hozzá, hogy Erzsébet magával akarja vinni fiát?

Bertrám gróf ekként felel, kifejezve vele az egész udvar véleményét:

„Ami az államot illeti, azt hiszem, az állam nem dül össze, akár megy, akár marad és ami engemet illet, én sem dülök össze, akár megy, akár marad."

Tarentói Lajos meg ezt mondja:

„Én boldog lehettem, amíg itt volt, lehetek-e boldogabb, ha elmegy?"

De a szentszék követe megérkezett, kedvező hírekkel Johannára és Johanna nem fogja elereszteni Endrét..

Kéri is a magyar királyi asszonyt „mindnyájuk" nevében, hagyja Nápolyban Endrét. Endre se akar menni, mert nincs helye, célja, dolga, csak itt.

Tehát elmegy haza Erzsébet egymaga, bíz-

ván Róbertre és Izoldára fiát, mondván: „ahányat érte léptek, annyiszor megzörgetem a mennyek ajtaját én értetek s ontom, hol csak megyek, tengerbe, porba könnyem értetek.“

Erzsébet távozik, Johannának könnybe lábbad a szeme, de elnyomja könnyeit, mondva róluk ezt a gyönyörű hasonlatot: „egy megindult asszony beszéde csalt csupán kiváncsi népet ki az ajtóba“.

A következő jelenetben, az államtanács ülésén — nincs a műben jelenet, mely előbbre ne vinné a tragédiát a drámai fejlődés útján, — összeütközésre kerül már a dolog Endre és Johanna közt. Endre követeli a tarentói és durazzói hercegnőknek és környezetüknek a királyi udvartól való száműzetését és jelenti az államtanácsnak, hogy Johanna magába szállván, elhatározá, klastromban tölteni az időt, míg a szentszék nem dönt perükben.

Johanna föllázad e szándék ellen és közeledő vihar zúg fenyegetésében, melylyel Endréhez fordul:

„Nem érzed-e, nem hallod-e, a vijjongásomból, botor hajós, a vészt?“

De jön „mintegy végszóra“ a pápai követ, tudatva, hogy Johanna az elhunyt király végső rendelkezésének jogába lép a pápai döntés szerint és hogy egyházi átokkal van sújtva, aki a pápa végzését nem tiszteli.

Ebben Endre nem nyugszik meg, mert „mi jól intézve nincs, soha az végkép elintézve nincs“ — és elkiséri elutazó anyját.

„Ó Endre, — szól Johanna, — e birok csak úgy végződhetik, ahogy te kezdted: lábaid előtt vagy én, vagy te lábaim előtt!“

Erzsébet megjelenik búcsúzásra, Johanna megtántorodik, elájul, de Endre nem marad, hogy ápolja, megy anyjával és Sancia beereszti Johannához — tarentói Lajost.

. . . Az ötödik fölvonásban megtörténik a tragikai összeütközés. Averza környékén vagyunk az utolsó fölvonás első részében. Vadászaton van az egész nápolyi udvar és megdöbbenve tudjuk meg, hogy a vad ezen a vadászaton tulajdonképpen — Endre. A nápolyi főurak: Melazzó gróf, San Severinó, Bertrám, Accajoli összeesküdtek Endre élete ellen. Az udvari hölgyek tanácsában határozták ezt el így, az udvari hölgyek „bájos párkahada fonta s metszette el így a végzetes fonált“. Ennek a léha, élvvágyó, raffinált és romlott, kéjenc és elpuhult, magát kendőző és mást befeketítő, pénz- és hatalomsóvár, pompaimádó, dorbézoló, mámorkedvelő udvari népnek meg kellet gyűlölnie Endrét és félnie kellett uralmától Endrének, aki tiszta és szerény, „korához képest higgadt és bölcs“, — mint a történelem mondja, aki szűz erkölcsökben, bár hidegebb, de tiszta levegőben

nevelkedett s akinek lelke megirtózott az érzékek parázna és részeg uralmától. Meg kellett, hogy gyűlöljék Endrét és ha másképp nem szabadulhattak tőle, arra kellett gondolniok, hogy eltegyék láb alól és ha ezt elhatározzák, nem tehetik vala nyiltan, szemtől-szembe, hanem szokásaik, nevelésük és véralkatukhoz híven — orvul, a barátságos vadászás örve alatt.

De Johanna nem tud róla, nem rendelte.

„De azt hiszem, nem bánja, hogyha téve van", — mondja Terlizzi gróf.

A főcinkos Bertrám gróf, aki ezzel a filozófiával magyarázza szándékukat:

„Az életnek leghívebb képe ez!
Mint mink Endrére: így leselkedik
A sors mindenkire, s mindenki érett
Prédája néki: — vérpad, nyavalya,
Tőr, árulás és méreg, csalfa lány,
Derék ellenség, becstelen barát,
Hamis tanú, megvásárolt bíró,
Szilaj oroszlán és kúszó kigyó,
A víz, a tűz, a forróság, a fagy,
Búbánat, nagy öröm, magas torony,
A tetején kereszttel s szürke mélység
Út mentén: fű, virág, kő, mely lehull,
Egy kis szellő, mely izzadtan talál,
Az eb marása, hulla érintése,
Csók, mellyel holt anyádtól bucsuzol,
Egy semmi, egy kis pára félhomályban,

Miből kísérteteket alkot magának
Riadt képzelmed: mindből a hblál
Leselkedik reád s úgy láncban áll
És jöttöd várja mindez, mint ahogy
Mi várjuk most prédánkat s életednek
Egy perce sincsen, hogy e sok közül
Egy-egy a válladon ne tartaná
Kezét" . . .

De az összeesküvők terve most még nem sikerült. Bertrám gróf tőre lepattant Endréről, aki majd megöli Bertrámot, de megkegyelmez neki, hogy megtudhassa nevét Johanna kedvesének, akit Bertrám az összeesküvés lelkének mond. Hálából aztán Bertrám — újabb kelepcébe csalja Endrét.

„Figyelj reám! — úgymond. — Az éjt Averza klastromában töltjük; Johannával ma oszd meg ágyadat s ha éjfél táján édes dal riaszt meg, ahelyett, kit e dal hív találkozóra (Johanna helyett), a dalnokot keresd te fel és bánj vele indulatod szerint.

És Endre lépre megy.

A második részben a társaság ebédre gyülekezik. Még nem tudják, hogy az összeesküvés nem sikerült. Johanna jön. Filippa la Catanese mondja: „Nem tudja még. Mily szerencséje van! Eltesszük láb alól, még mielőtt megjönne az idő, hogy ő maga tétetné el."

De Johanna erre még nem volna képes. Egy őzet ölt meg imént a vadászaton és ezt is sajnálja. És csakugyan Bertrám gróf álnok, alattomos beszéddel hiába tüzeli Johannát, Endre uralomvágyát hiába festi ijesztő színekkel, hiába mondja, hogy ennek előbb-utóbb meg kell lennie, „mert természet törvénye, hogy a víz s a tűz egymásnak ellensége és amely erősb — a másikat megfojtja," hiába figyelmezteti Johannát, „hogy egy szív ver már dobogó szíved alatt, mely árulásod árulója lesz," — Johanna nem adja oda vadászkürtjét, mely arannyal átszőtt selyemzsinóron csüng. (E selyemzsinórra, mely ellen nem védi meg Endrét amuletje, van szüksége Bertrámnak.)

Ám Bertrám belecsepegtetett mérge mégis működik lelkében. És mikor az udvari ebédre, hol mellőzés éri ismét Endrét, hírül hozzák, hogy a pápa brévét küldött, hogy Endre Nápoly királyává fölkenessék és Endre öröme első gerjedelmében fölkiált, hogy elsöpri a föld színéről a bíbor e tömérdek szemetét és parancsot ad, hogy bárdot és hóhérkötelet fessenek zászlajára (erről a történet is tud), — Johanna, aki attól fél, hogy áldozatul esik ő is Endre bosszújának, — odaadja a selyemzsinóros kürtöt Bertrámnak.

A harmadik szín: Johanna hálószobája; Johanna vívódik a kétségben, megölni-e avagy megbocsátani jön-e Endre? De Endre nem ölni

jött. Most, közvetetlenül a vég előtt, egy gyönyörű jelenetben megérti egymást a tragédia két hőse, ez a két szerencsétlen szerelmes. Zokogva borúlnak egymásra, ebben az utolsó jelenetben, melyet élve együtt töltenek, — keresztül tör büszkeségükön, királyi gőgjükön, hatalmi vágyukon, világnézetük, fajtájuk, nevelésük különbözőségén, gyűlölségükön, fájdalmas sebeiken, miket egymásnak osztogattak, egész tragédiájukon keresztül tör szegény, elfojtott szerelmük . . .

De megszólal a végzetes énekhang és Johanna hiába tartja vissza szörnyű, őrült kétségbeeséssel Endrét, ez azt hiszi, hogy Johanna kedvesét félti tőle, — kitépi magát karjaiból és rohan vesztébe.

A szörnyű tragikumba tehát a költő méla engesztelő vonást vitt, hogy közvetetlen a vég előtt megértette egymással Endrét és Johannát.

De az engesztelés után következik azonnal a zordon tragikai vég: Endrét nagy küzdelem után megfojtják a gyilkosok Johanna kürtjének selyemzsinórjával. A gyilkosokat elfogják és elveszik büntetésüket. Johanna pedig megöli magát Endre holttestére borúlva.

A valóságban még sokáig élt, meg háromszor ment férjhez Endre után.

Rákosi Jenő költeményében azonban miután egy vizióban elvonul előtte az az egész jövendő, amit a történelemben tényleg végigélt, harminc

esztendős szörnyű lelkifurdalásának története, — együtt hal meg Endrével, iszonyú és gyönyörű tragédiájukat költőileg kiengesztelő módon bevégezvén.

9.

Százféle ember és százféle érzés rajzát találjuk Rákosi Jenő drámáiban. Hallottuk az anyai fájdalom tragikus viharát V. Lászlóban és István vezérben, láttuk az anyai szeretet sejtelmes, megremegő, látományokat szülő aggodalmát a Tágma királynéban, Endre és Johannában; az anyai szeretet naiv, megindító és egyben komikus túlzását Ezópuszban. István vezér az asszonyi vetélkedés remek rajzával gyönyörködtetett bennünket. A számító ármány pompás jellemzését találjuk V. Lászlóban, a Krakói barátokban s Endre és Johannában. A visszafojtott érzékiség ekzótikus és torz színei sugárzanak ki Ezópuszban a Trunduzia lelkéből. A nemes barátság tiszta színeit láttuk V. Lászlóban és látjuk a Színre Szint-ben a régi barátság elborulását és szétfoszlását, mihelyt arra egy asszony árnyéka reá esik. Ugyanebben a darabban, a Színre Szint-ben mosolygunk a féltékenység érzésének komikusan való kezelésén (kár, hogy ebben a darabban a finom lélektani rajz veszít színéből és élénkségéből a mű tulságos elnyújtása folytán), és az V. Lászlóban a féltékeny-

ségnek vulkanikus erővel rajzolt szenvedelme okozza a tragikus összeütközést. A feslettségnek, a parázna és könnyűvérű élvhajhászásnak pompás, élénk színeit festi a költő *Endre és Johannában* és gyönyörködünk ugyanitt a tiszta erkölcs nemes rajzában. Rajzolja az író az éhesek filozófiáját és a jóllakottak gyönyörűségvágyát, festi a zsarnokságot és a szabadság lappangó vágyát, megírja a nagyravágyást, a dicsőségszomjat, a gőgöt és megérzékíti a szerénységet, az alázatot. Látjuk műveiben az elhitt, mámoros ifjúságot és látjuk a reményevesztett öregséget. De semmit se látunk oly teljesen, oly érzéki erővel megfestve, mint a szerelmet. Minden művének sarkpontja, fordító tényezője, sokszor legfőbb tartalma — a szerelem. A szerelem — „isten ajándéka, iszonyú tanító mestere mind a világnak", — meglepő gazdagon, csodás ragyogással s a költészet legszebb és legnemesebb zománcában csillogva kápráztatja szemünket Rákosi drámáiban. Hogy mily mozgató, intéző szerepet játszik ez az érzés a költő műveiben, láttuk már. A szűzi lélek félénk, borzongó, szemérmes zsongásától a reszkető szenvedelem érdes és rekedt kiáltásáig a legnagyobb érzésnek minden árnyalatát érzékeny és finom tollal rögzíti meg. A legelsők között áll a szerelem közvetetlen, intimus, mély és meleg festésében, szerelmi költészetében szinte érezzük a

sóhajok melegét, szinte látjuk az ekzaltált szemek fanatikus ragyogását és átreszket idegeinken is szerelmeseinek bódult káprázata s fázékony és egyben égő remegése . . .

Kordiál így vallja meg szerelmét (A szerelem iskolája):

„Ha meglelem a méltó szót ahoz,
Mit mondanom kell, nemcsak trónodig
Fog az elhatni: elhat trónodon
Túl addig, hol egy emberkép mosolyg
És emberszív meleg verésben él".

A költő meglelte gyakran a méltó szót, a legbűbájosabb érzés méltó szavát, mely elhat mindenhová, ahol csak meleg verésben, szárnyaló vágyban s a végtelenség titkának édes, bús sejtelmében él egy emberszív . . .

*

. . . Rákosi Jenőnek csak legjelentékenyebb műveit ismertettük. Többi színműve, operettje, dalos játéka, bohósága, népszínműve, sőt még az alkalmi darabok is, melyeket természetszerűleg inkább az alkalom, mint a költői ihlet ellenállhatatlan és titokzatos sürgetése szült, — telve vannak erővel és invencióval, érdekes mesével, színes drámai képekkel, bohóságait meg pajkos lelemény és természetes vídámság jellemzik. De mindazonáltal nem mérhetők össze azzal a hét művel, amelyet e tanulmányban külön-külön ismertettünk. Ez a hét mű adja

leghivebb képét költőnknek, ez a hét legkiválóbb terméke jellemzi legsajátosabban Rákosi Jenő költészetét. A költő még bizonyára sok remeket alkothatott volna nagyobb és mélyebb megértés és melegebb, értékéhez méltó méltánylás mellett. És bár nemzeti helyzetünket, öntudatunkat, fejlődésünket másfajta tevékenységében is nagy értékekkel gazdagította, kár mégis, hogy élete körülményei úgy alakultak, hogy nem élt kizárólagosan a drámaírásnak.

Azonban sem nemzedékünk közönyével, sem a sorssal vitába nem szállhatunk, hanem meg kell elégednünk a meglévővel, azzal, amit alkotott. A hét mű is, melyet ismertettünk, elegendő ahhoz, hogy irodalmunkban első helyet biztosítson költőjének.

Ebből a hét műből az első: *Ezópusz* az antik korban, a második: *Szerelem iskolája* a képzelet világában, az ötödik: *Tágma királyné* a népvándorlás előtti időben játszik, mig a harmadik, negyedik, hatodik és hetedik: *Krakói barátok*, *István vezér*, *V. László* s *Endre és Johanna* a történelemből veszi tárgyát. A többinek minden előnye, varázsa és értéke mellett is legkiválóbb: Tágma királyné, — Endre és Johanna. — és V. László. Ezek mesterművek s fenséges erejük, mély távlatuk, zordonan bús lendületük s a valóság izgató színeiben élő hátterük a par excellence tragédiairót revelálják. E három

elsőrangú műve és közöttük különösen az, mely valamennyi közt — nem is feledve a nagy szubjektív gyönyörűséget, melyet egyéb művei ébresztettek bennünk, — nekünk legkiválóbbnak tetszik: az *Ötödik László*, mely csodás mélységével, egész történelmünk fájdalmának megérzékítésével valamennyi művén tulnő, — megismertet velünk egy nagy tragédiairót, aki művészetéhez méltó tárgyat a modern életben, a végig nem érzett érzések, a befejezetlen cselekedetek, a ködös akaratnélküliség és az ideges akarnokság korában nem találhatott.

Legjelentékenyebb műveit már külön tárgyaltuk, e helyütt nincs más föladatunk, mint megállapitani drámairói művészetének közös jellemző vonásait.

... Ha van is műve, melynek tárgya és légköre regényes, Rákosi Jenőt romantikus írónak mégse mondhatjuk, mert általában drámai művészetének egész lényege és jellege ellenkezik ezzel. Azt gondoljuk, elmés, tüzes, lendületes erejű, csillogó képekben gazdag nyelvéért állították őt be főleg a romantikus iskolába és meglehet, hogy ez a sajátsága valóban a francia romanticizmus hatása alatt alakúlt is ki, de ennek a francia iskolának sokszor üres bombasztikuma ő nála keresztülment egy finom ízlés erős retortáján, fölvette a magyar levegő elemeit és megmélyült, megtisztult, kicsiszolódott, meg-

nemesedett magának a költőnek sajátos egyéniségében. Nyelve egy sorba állítja őt Vörösmartyval, de a Vörösmarty nyelve epikus, a Rákosi Jenőé ellenben jellegzetesen drámai nyelv.

Tipikusan drámainak mondtuk e nyelvet, mert szinte márványba faragottan tudja vele megérzékiteni a költő drámái szereplőinek karakterét, érzéseit, szándékát és lelki fejlődését. Ez a nyelv a legfinomabb árnyéklatok kifejezésére, a tényleg ki nem mondott, sokszor a lélek legtitkosabb redőjébe rejtett gondolatok lehelletszerű megsejtetésére képes. Anyagában nemes és tiszta hangú, — ragyogó, lendületes, — plasztikus képekbe tömörülő és mindig hozzá símul a szereplő karakteréhez, akinek ajkán megcsendül. Minden indulat megtalálja benne a kifejezését, lágy viaszként tud hozzásímúlni és tudja leghívebb alakját fölvenni minden érzésnek és helyzetnek, de kemény és nemesen csengő azért, mint a drága fém. Bájos és meleg ritmussal, lágyan és mégis elragadó erővel hömpölygeti, csillogtatja egész tömegét a szineknek, hevével fölmelegít és csodálatba ejt azzal a móddal, ahogyan ösmert szavak egybeolvasztásával uj hatásokat tud kelteni . . .

Drámairásának jellege nem romantikus, sőt realizáló képessége igen erősen van kifejlődve. Remekül tudja megeleveníteni a kor lelkét és a kor vágyainak, sajátosságának, indulatainak

és erkölcseinek hű és pontos rajzával az élet eleven színét tudja rávetíteni jeleneteire. Nagy alkotó képességre vall ez és a nagy alkotók beleolvasztják művészetükbe az élet minden jelenségét. Nemcsak a szenvedélyek, nemcsak az érdes valóságok, nemcsak a szemmel látható és kézzel fogható dolgok tárgyai művészetének, fölhasználja azt is, ami a világon titokzatos, sejtelmes, — a láthatatlan erőket, a misztikus tényezőket is beleviszi művészetébe. Láttuk, mily szervesen tudja belekapcsolni drámáiba a végzetszerűséget, a jóslatot, mennyire kedveli ezt a misztikus elemet, mennyire összhangzásba tudja azt hozni drámájának alapeszméjével, strukturájával és kifejlésével. Endre és Johannában és V. Lászlóban pedig, mindkét helyen a darab utolsó jelenetében fölhasználja a viziót és a végsőig megfeszült lélek sejtelmes látományában megmutatja nekünk az eljövendőt és ezzel a finom művészi formával kiengesztelést visz a lelkekbe oly események misztikus megvilágításával, amelyek már nem férhettek bele a drámába. Minden a költőé, ami égen és földön van, sejtelem és valóság, — a romantika és a realizmus elemei egyaránt föllelhetők minden igaz költészetben . . .

Beállító, megérzékítő képessége elsőrangú. Amely alak csak föllép drámájában, azonnal jellemzi magát és dolgát, mihelyest megszólal.

Minden jelenete egy külön kép, egy jellegzetes drámai kép, mely mélyen vésődik bele emlékezetünkbe, mely folyik az előbbiből és előzménye az utána következőnek. Minden elő van készítve, soha sincsen meglepetés. Oly egyszerűnek, átlátszónak és könnyednek látszik minden. A háttér egybeolvad a főcselekménynyel, — mint fa ága törzsével egybe van nőve és a drámai alapeszme életnedve közösen és egységesen élteti szerves termékének minden sejtjét. Nagy műveiben minden jelenettel, sőt minden párbeszéddel és minden szóval előbbre fejlődik a dráma cselekménye, izgatott és feszült figyelmünk előtt érnek meg és lépnek akcióba a lelki indulatok és mennek föltarthatatlanul előre útjukon, amelyet mély emberismeret logikus törvénye alapozott meg, de amelyre rendszerint misztikus fényt vet valamely sejtelmes végzetszerűség, hasonlatosan a mi útjainkhoz, melyeken ez életben barangolunk.

Százféle karakter tolul nézőkörünkbe ezekből a drámákból: hős és gyáva, erényes és fajtalan, gőgös és alázatos, egyenes és ármányos, szűz és szende, tobzódó és élvvágyó, álmodó és cselekvő. Egész tömege a különböző jellemeknek, a legegyszerűbb, kristályosan áttetsző lélektől a legszövevényesebbig.

És egy Istentől dúsan megáldott mesemondó szövi minden darabján végig változatosan és

gazdagon kifogyhatatlan mesecsomójának csillogó szálát és e szálat véges-végig tele aggatja mindent megértő, összhangzatos, nyugodt és bölcs világfölfogásának csillogó színével, ötletével, meglepő, sokszor frappáns hasonlatainak és soha el nem fogyó bájos képeinek tömegével. És mindezt át meg átlengi egy nemes, mély és törzsökös magyar lélek.

10.

Tovább fűzve e tanulmány bevezetésében szőtt hasonlatunkat: ha mint a vezető, aki elkalauzolja a túristákat egy ismeretlen hegyvidéken, föltárja és megmagyarázza a tájék szépségeit, a hegyek zordon fenségét, a völgyek szelíd bájait és a szakadékok titokzatos mélységét és készséges szolgálatával elmerengést kelt a kirándulókban, ha ekként e szerény munka is, elvezetve azokat, kik még nem jártak e tájon, vagy ha jártak is valaha, képe elmosódott, elhalványodott emlékezetükben, — föltudta tárni e költői alkotások tájékának néha tragikus fenségét, másutt andalító báját és sokszor titokzatos és sejtelmes mélységét, ha elmerengést tudott kelteni vele, ha megdobogtatott némely magyar szívet, hogy: *ime, ez a miénk!* és ha föl tudta ébreszteni a vágyat e költői tájék részletes, teljes megismerésére: — akkor ez a szerény mű elérte célját . . .

A 26156

EGYETEMI KÖNYVTÁR SZEGED

185 8 687

Nyomatott a Dugonics-nyomda
Részvénytársaság könyvnyomdá-
:: jában Szegeden. 1909. ::